

ARANTZAZUKO KANTA ZAHAR
ZAHARRENANZ
OHAR HISTORIKO BATZUK

Joxe Azurmendi

Arantzazuko fraideei
esker onez

AURKIBIDEA

1. Kanta zaharrak eta bertso berriak artxiboan	149
2. Kanta zaharraren bila	151
LEHEN AROA: XV-XVI MENDEAK	154
1. Kanta zahar zaharrenaz: <i>Oñatarrak, oñatikuak</i>	154
2. Estreinako proiektua: <i>Agostuaren amabosgarren</i>	157
3. Agerpena: <i>Errodrigotxo Baltategiko</i>	162
4. Erromesen kanta: iragaitza	178
BIGARREN AROA: XVII-XVIII MENDEAK	179
1. Gueuzko Gurutzearen Ariketak	180
2. Egunezko Guruzbidea: Ama Agredakoa	184
3. Ama Birjina gotikotik Birjina barrokorra	187
4. Garai berriak, kanta zahar berria	190
ERABILITAKO BIBLIOGRAFIA	197

Arantzazun kanta zaharrak esaten zuten (erromantzeak, baladak); eta hango ar-
txiboan egon dira urteetan, Aita Lizarralde hasi eta, sermoiak egitera irtetzen zute-
nean herriz herri, Arrue, Garmendia, Lamarain eta beste hainbat fraidek jarraitu,
Hego Euskal Herri osoan bilduriko puxketak. Omaetxebarria, Salbatore Mitxelena,
biltzaileak ere bazirenak, hainbat bider ibili izan dira bilduma bat egin eta argitara-
tzeko asmotan. Gandiagak eta neuk hainbeste aldiz erabili genituen eskuartean. Mi-
txelenaren “Aboz abo – Arantzazuko Kanta-zarrak”, argitalpen baterako proiektua-
ren 1944ko eskuizkribua, gorde da, eta in *Idazlan Guztiak*, bol.II, 1984, 615-671,
kaleratua dago honez gero. (Testu horren berridazketa landuago bat, Salbatorek beti
jarraitu zuena, Kuban Bahía Cochinosko antikastristen inbasioan galdu zela konta-
tzen da). Ignazio Omaetxebarriak bere artikuluetan behin eta berriz izan zituen autu-
gai kanta zaharrok; ikerketa sistematiko eta edizio baterako lan eskema bat ere pres-
tatu zuen (“Leyenda de oro”); baina hori ere inedito gelditu izan da orain arte. Aur-
ten, fraideak Arantzazura sartu zireneko bostehun urtegarrena dela eta, lanok ere
bildu eta argitaratu dira azkenik, cfr. I. Omaetxebarria, *Arantzazu izena. Evocación
franciscana y proyección misionera*, 2001, P. Agirrebaltzategiren argitalpena.
Azkena eta azkenik, bada, bostehun urtegarren honen karia eskergarriaz, kanta
zaharrei berei ere heldu zaie argitalpen ordua.

Salbatore literaturzalea adina edo gehiago musikazalea zen. Berak kontatzen
duenez, teologia ikasteko 1940an Arantzazura joan zenean, “iñork ezertzat etzeu-
kan [kanta zahar] pillo ori nere eskutara, uste gabe, eldu zanean, ez nion ezer ajo-
lagarririk «letra zentzubako» ari arkitu, doñuen liraintasuna baizik, eta baztertu egin
nun mai apalean”, Lekuonaren *Literatura oral euskérica*-ren irakurketak iratzarri
zuen arte bere –esan dezagun– loaldi dogmatikotik. Agi denez, ez doi-doi liburu
horrexenak (1935ekoa da), baina Lekuonaren eraginarenak, Arantzazuko fraide
biltzaile guztientzat balio lezake seguruenik. Puxketak biltzen, garai hartan folklore-
ko edozer gauza biltzeko zabaldu zen zaletasunarekin batera, aski goiz hasi zen
beharbada Lizarralde. “Kaltegarria derizkiot, Bilduma auxe hogeï urte ontan argita-
ratu gabe izkutuan alperrik egondu izanari”, idazten du Mitxelenak 1944ko aipatu
testuan, baina Lizarralde bilketari ekin ziola, hogeï urte baino gehiago zen. Honen
artikuluak, “Aparición de la Virgen de Aránzazu: carta geográfica, historia, leyen-
da” eta “Manifestación de la Madre de Dios a los vascos en Aránzazu según la leyen-
da”, *Aránzazu* aldizkarian, 1921ekoak dira; “La Virgen de Aránzazu en el Roman-
cero Vasco”, bai, 1932ko abuztukoa (235-238 or.). Dena den, hau berau ere kon-
siderazio historiko-folkloriko hutsez moldatua da, inolako interes literario edo
poetikorik gabe. Epikari (“sustancia de epopeya”) eta juglareei alusiotxo ilaunetan,
Milá y Fontanals edo Pidalen harribizi bat suma genezake ausaz. Literarioki esti-
matzen Lekuonak irakatsi zien seinale izan daiteke, artxiboan, kanta zaharrekin
batera, “olerki baserritarra”ri buruzko hitzaldi batekoa dirudien, Lekuonatar Imano-
len testua badago, Argiaren 1933ko “Egutegia”tik hartua, kopiak adierazten due-

nez, berton Arantzazuko kanta zahar edo erromantze baten ederraren ederra biziki goraiatzatzen baita: “Begira onako beste olerki oni. Edesti olerkia da. «Romance» antzekoa. Ezin diteke gauza politagorik. Mitxirrika dirudi olerkariaren irudipenak; mitxirrika, pinpiriña, pinpilinpauxa...” (“Ama Birjiña eguna da ta/ kanta dezagun kantia”z dihardu). Honekin esana dago, bide batez, Arantzazuko kanta zaharren biltzai-leak ez direla hango fraideak bakarrik izan: guztien aurretik eta gainetik, beti bezala, Azkue aipatu beharko litzateke; gero, Lekuona, Aitzol, Aita Donostia. etab., eta, batzuetan, lankide anonimoak (apaizgaiak, etc.). Oraintsuago, Labayru taldea eta –kasu honetan biltzailea baino gehiago argitaratzailea badugu ere–, Antonio Zavala; honen *Euskal erromantzeak. Romancero vasco* (Oiartzun: Auspoa, 1998) oinarritzko liburuan, erlijiozko erromantzeen atalean, hainbat eta hainbat aurkitzen dira Arantzazuri buruzkoak (ez “Ama Birjinaren santutegiak”en bakarrik, “Jesukristoren pasioa” eta “Kristau fedea” azpittuluetan ere baizik). Aurreohar bibliografiko antzeko hau bukatzeko, ezin utzi aipatu barik J. Lakarra, K. Biguri, B. Urgell, *Euskal baladak. Antologia eta azterketa* (Donostia: Hordago, 1983). Ikus A. Arejita, I. Etxebarria, J. Ibarra, *Mendebaldeko euskal baladak* (Bilbo: Labayru/BBK, 1995) orobat. Egia esan, ugari samarra da Arantzazuko erromantzeroa. Ez beste santu eta ez santutegik sortu du Euskal Herrian halakorik. Kanta zahar horien balio literarioa dastatu eta modu paregabearen berenganatu dutenak, Arantzazun, Salvatore Mitxelena eta Gandiaga izan dira: gu ez gara azterketa errigoroski formal edo literarioan bereziki ahaleginduko. Jeneralkiago, hala ere, 1) debozio modu herritarraren espresio bezala hartu izan dira aintzat. Hala egiten dute Lizarralde, Omaetxebarriak (hala egin du sermolari askok); eta biek, eta gero gehiago Salvatorek, 2) Arantzazuko historia birregiteko edo interpretatzeko dokumentu gisa ere baliatu izan dituzte, guri lan honetarako bidea irakatsiz. Honekin, kanta zaharrak berak zein garaitakoak eta zein garai-giroren dokumentuak ote diren, arazoa jo dugu. Kanta zahar zaharrenak piztu izan du beti, ez dago esan beharrik, jakinminik handiena.

1. Kanta zaharrak eta bertso berriak artxiboan

Arantzazun beti segurutzat eduki da, dirudienez, balada edo kanta zahar batzuk “agerpenaren” garai berekoak zirela, esanahi orokor edo lazo batean behintzat. Lizarralde (1932), “agerpenak” eztanda baten modura eragin zuela euskal herrietan, koplaren bati balada handi bat inspiratuz, imaginatzen du. (Lizarralderentzat ez dago dudarik, Agerpena zerbait harrigarrikoa izan dela, gertakaria izan dela, nolakoa esplikatzen ez badaki ere). Agerpeneko erromantze bakar horren hondarrak eta aldaerak izanen lirateke han hemen sakabanaturik egun aurkituriko hainbat puxketa (hots, kanta zahar). Lizarralde, oso zuzen, testu horien guztien arkaikotasuna atzeman du eta jatorritzko erromantze zaharren “fragmentotzat” hartu ditu horregatik. Omaetxebarriak –zuzenago, nik uste– ez du ja jatorritzko balada baka-

rraren hipotesirik suposatzen; kanta zahar ezberdinak dira, bakoitza autonomia, bakoitza bere aldaerekin (1944). Alegia, “fragmentook” gaika ezberdinegiak direla beren artean, igarri dio; eta, bestalde, garai eta modu diferenteenetako baladak bildu dira bitartean, iturri bakar batean pentsatzen segitzeko. Omaetxebarriaren programa, orduan, erromantzeroan geruzak bereiztea izango da, garaiz garai. “Si se examinan con atención –idatzi du (zein urtetan, ezin jakin), orain arte argitaragabe geratu diren anotazio batzuetan– las piezas documentales que en prosa y verso, en narraciones sacrales y en romances cantados, nos ha legado la devoción anónima del pueblo vasco, pueden descubrirse al menos tres estratos sucesivos en el fondo legendario referente a la manifestación providencial de Aránzazu [“agerpenari” buruz hitz egiteko modua ere aldatuxea da honez gero]. El análisis filológico de los venerables romances que han podido recogerse en diversos lugares del País Vasco nos pone en primer lugar en contacto con un primer estrato que arranca de los días mismos del hallazgo de la misteriosa imagen por Rodrigo de Balzátegui. Un estrato posterior, también popular, sin rastro apreciable de influencias cultas, es el constituido por las narraciones de diversos pueblos que pretenden haberse manifestado primero la Virgen en sus respectivos términos. A diferencia de los documentos del primer estrato, que forman el romance versificado del Santuario, los documentos de este segundo estrato son narraciones en prosa [bertso edo kanta zahar forman ere badaude!]. Es mucho menos importante el tercer estrato, claramente marcado por influencias literarias eruditas, sobre todo del *Paraninfo Celeste* del buen Padre Luzuriaga. Son, según parece, estrofas rimadas que no se remontan más allá del siglo pasado, que se cantan en ritmos de cinco en ocho, carentes de sabor popular, un poco artificiales e inexpresivos” (“Leyenda de Oro”). Omaetxebarria ez zen pograma hori behin-behineko zirriborrazetik pasa; ezin balioets daiteke, beraz, zirriborro gisa baizik. Nolanahi ere, geroago, hirugarren geruzan, Telleriarteko Plazaolaren bertso berriak aipatzen ditu adibide gisa (“que vaciaban el contenido de los viejos romances, en moldes nuevos”). Arantzazuko artxiboan, kanta zaharrak eta bertso berriak, denak batera egon arren, guri hemen ez zaigu jada aro hori interesatuko (XIX-XX). Hala ere, kanta zahar edo baladetatik bertso berrietara jarraipena dagoena, Arantzazuko kasuan beharbada beste inon baino nabarmenago erreparatzen da. Bigarren geruza, Omaetxebarriarentzat prosazko hutsa, berez geratzen da horrekin gure eremutik kanpora (haren iker programak, printzipioz, Arantzazuko “urrezko legenda” osoari begiratu nahi zion; guri kanta zaharrak bakarrik axola zaizkigu orain). Kanta zaharren lehenengo geruza geratzen da: “Romances antiguos, sobrios, invariables, religiosamente estereotipados, como los textos rituales que los sacerdotes hindúes repiten, sin entender su significado, en sus ceremonias religiosas...” Berak bi aipatzen ditu: “Errodrigotxo Baltzategiko” eta “Agostuaren amabosgarren”. Bi hauek perla berezi-bereziak direla Arantzazuko historian, Omaetxebarriak behin eta berriz erakutsi izan du analisi fin-finekin. Bakarrik, gutxitxogaz

gelditzea da menturaz; eta, batez ere, garaiari eta bizinguruari dagokionaz bezainbatean, zehazgabekitxo uztea, biak “Agerpen aldiko” espazio historiko-sozial indeterminatuan, beste xehetasunik gabe.

Kanta zahar eta bertso berrion arteko erlazioei gagozkiela: “Euskal erromantzea izan ote zan aurrena loratu zana, eta gero *Bertso berriak* sortu? Eta sortu berri onek leenagoko zaarra baztertu ote zuan?”, itauntzen du Antonio Zavalak bere Erromantzeroaren hitzaurrean. Salvatore Mitxelena ere ibili zen baserrietan kanta zahar bila. Eta kontatzen du, Zabaleta-beheko laurogeita hiru urteko amonari, 1835eko bertsoak entzun eta gero, “Errodrigotxo” eta holakoak eskatu zizkiola, baladak alegia. “Oiek zarrak dira –erantzun zidan–. Ama zanak, bai, bazekizkin. Bere denboran ez omen zan oiek besterik kantatzen. Beste auek ez omen ziran artean ezagun. Askotan berari entzun izan nizkion, baña nik ez dakizkit. «*Errodrigotxo Baltzategiko...*» Orratio, nik asi ta lagunduz osatu zitun auek ere” (1942/43 aldera jazoa). Salvatorek berak honela ikusten du argibidea. “Zer gerta da? Auxe, Gipuzkoan batez ere: ‘Bertso berriak’, jaio orduko, erri sukalde-zoko guziak bete ditu; eta kantazarrak aurretik uxatu, baztertu aiton-amon bakar batzuen ezpain dardaratsuetara... Zarautzen nere baserrian jaiera beroa zan Arantzazurako: jaiera guzia bertso-berritan, ia otoitzetan añaxe, aidatzen zan (...). Umeok ez genuen ezagutu kantazarraren azterrenik ere...” Mitxelenaren ikusmolde hau Zavalak bertso paperen arrazoi konkretuarekin berresten du: “(...) Gipuzkoa izan da *Bertso berriak* jeneroaren iturririk emankorrena. Eta probintzi orren barruan, Beterria, sagardoaren lurraldea. Baiña alderdi oietan besteetan baiño erromantze gutxiago bildu dira. Zer atera dezakegu ortik? Seguru asko, toki oietan *Bertso berriak* alako indarrez loratutakoan, ugalmen orrek antziñako erromantze zaarrak estali egin zituztela”.

2. Kanta zaharraren bila

Gauza bat da agerikoa: tamalez, kanta zaharron bilketa txit berandu hasi zela gure artean; haien bizia herrian malaskatuxea, “aiton-amon bakar batzuen ezpain dardaratsuetara” murriztua, zegoela. Biltzaileek, testua zeinen ezpainetatik jaso den ziurtatzerakoan, maizegi adierazten dizkigute, “83 urte”, “94 urte, bista galdua”, “A. G.ri orain 70 urte entzuna, onek 80 urte zituanian”, eta antzekoak. Jasotako zenbait kanta, horregatik, deseginda dago; ez interferentziengatik bakarrik, edo transmisioak berezkoa duen aldakortasunagatik; baizik letraren itxuragabetasun totalagatik, ezin original baten aldaera zilegizkoa kontsideratu ahal izateko punturaino. Ez da ulergaitza biltzaileek, batez ere argitaratzaileek, hemen hitz bat aldatu, hor hutsune bat bete, ulertezintasun bat erremediatu, estrofen ordena birreratu, etab., testua –Salvatorek esaten duen bezala– “txukundu” beharra sentitu badizute batzuetan. (Beti hala egin da, dio Menéndez Pidak: biltzaileek baino lehen, “todo recitador, tanto antiguo como moderno, retoca y refunde el romance que canta”;

horrek argitaratzaile modernoari bere ukituak egitea baimentzen diolakoan). Irizpideen problema hor gelditzen da, noski; eta gure artean nahikoa salatua dago, irizpideok moralistak edo garbizaleak zirela askotan. Baina kaosean ezin da ordena pixka bat ez bilatu; eta, arkeologoak haizu duen eran, baladen biltzaileak ere bere egitekoa dizu apika, ediren dituen fragmentoekin anfora puskatua bere aurreneko osotasunean birregiten saiatzea. Ja Lizarralde hori egiten zuen, Agerpeneko kanta zahar handi bat jatorrizkoa suposatuz, eta horren puxketa galdutzat hartuz “Erro-drigo txo”, “Nik zainduko ditut zure ardiak/ Santa Adriango aitzean”, “Oñatiarrak, oñatikuak”, “Agostubaren amabostgarren”, “Egune zala ta egune zala” eta “Arantzazura egin det promes” bezalako atal biziki ezberdinak. (Hain zuzen “eguna zala, eguna zala”-ik. Zavala, 1998, 393, Amodiozko erromantze legez- eredugarria da, nola erromantzeroan materialik ezberdinenak nahasturik aurki daitezkeen). Salbatorrek bere ahaleginak egin ditu, Agerpeneko kanta zaharraren “eredu ideala” birregiten behin, erromesaren balada (hipotetiko) zahar bat han-hemengo puxketekin osatzen beste batean (“Izar eder bat” hasita). Zavalak “Arantzazura egin dut promes” birregin du, esate baterako. “Hemos encontrado –azaltzen digu berak– treinta y un versiones, todas ellas fragmentarias, del romance que ofrecemos hoy al lector [1969]. Esto ha constituido para nosotros una gran dificultad en el trabajo de agruparlas, ordenarlas y seleccionar en cada caso los versos o estrofas que nos parecían más auténticos, con el fin de restaurarlo. – No pretendemos que el resultado obtenido sea el texto exacto del romance primitivo; pero sí creemos que da una idea más aproximada de lo que pudo ser éste”. Esan behar da, horrelako birregintza saioek, handik nahi den emaitza eztabaidagarriak irten arren, problemak non dauden primeran erakusten dutenez gero, beste ezerk baino zuzenkiago konfrontarazten gaituztela kanta zaharren bizi zabalarekin. Nola hautatu aldaera bat eta besteko bi hitzen artean? Nola erabaki estrofa bat hartu ala baztertu? Hemen ez da arazo metodologikoak zuzitzeko tokia (gu, edonola ere, ez gara baladen birregintzan saiatuko, haien jorra historikoan baino). Biltzaileak, askotan, mingarria egiten baitzaio estrofarik baztertzea, testu jatorrizkoena gabe, luzeena, “konpletoena” eskaintzera joko du. Orduan, kanta berbatean euskalki ezberdinetakoak ezezik, mende ezberdinetako ekoizpenak bateratzera. “Encontrará el lector –oso garbi abisatzen digu Zavalak– que en nuestra restauración los dialectos se mezclan: navarro, vizcaino y guipuzcoano. Es que, para mayor fidelidad, hemos conservado en cada estrofa el que tenía en su versión original”. Kanta zaharra, izan ere, zuhaitzak bezala, beti adar berriak altxumatuz bizi da. Zenbait zabalduago eta hainbat aldaska gehiago eta difereenteagoak, gainera. Gerta dakiguke, beraz, kanta zahar bat XV edo XVI. mendekoa dela, esatea, eta XVIII. mendeko estrofa batekin topo egitea bertan; edo bizkaierazko balada zati bat bertso nafar batzuek osatzea. Esan gura dena da, XV. mendeko kanta zaharra ez zela XV. mendean seko gelditu. Bizi egin dela. Eta, esan ohi den bezala, txori bat hegan pinta daiteke, baina hegada ez. Baladaren bizitza bera,

analisiari ihes egiten dion zerbait da. Saia gaitzkeena, bizitza horren nondik norako batzuk atzematen, da.

Eskema lagungarri bezala –holakoen balio beti erlatiboa aski agerian geratu delakoan–, kanta zahar eta aldaera eta mila puxketen puzzlean nolabait Arantzazuko erromantzeroan orientatzeko, probetxuren batekoa izan daiteke bi koordinadagaz operatzea, bat aroarena edo historikoa, bestea gaiena edo tematikoa. Zer esanik ez, erreferentzia historiko eta tematikoez gain, hizkera, doinua, errima, etab., garrantzizkoak direla: Agerpenaren balada bat eta Agerpenaren bertso berri bat ezin dira maila berean hartu. Bertso berriak utzirik, bada, hasteko, bi aro handi berez daiteke Arantzazuko kanta zaharrean:

A) Aroak

1. XV-XVI
2. XVII-XVIII

Laster ikusiko dugunez, aro hauei euskalkiaren kontsiderazioa gehitu gura bazaie, piska bat a priori iritzi litezke biak, (1) estreinako edo zaharrena (XV-XVI), nagusitasun bizkaitarrekoa; (2) bigarrena (XVII-XVIII), nagusitasun gipuzkoar-nafarrekoa. Arantzazu historikoa ez da bereziki gipuzkoarra: euskalkiz ez, elizbarrutiz ere ez, eta politiko zibilki ez, Oñati 1845ean bakarrik etorri baita Gipuzkoako parte izatera. “Gutziz egia ezpada ere, *dut* esaten duten kristauak Baiona Barrutikoak zirala esango nuke; *det* diotenak, Iruña Barrutikoak; *dot* erabiltzen dutenak, Kalagurri Barrutikoak”, idatzi zuen Omaetxebarriak hurbilketa arrunt bat probatuz. Eta behin eta berriro gogoratu du bere idazkietan, kanta zahar klasikoenen santutegiak –Arantzazu eta Arrate–, karistiarren (bizkaieraren) lurretako eta Kalagurriko diozesikoak zirela biak. Arantzazuko balada zaharrenak eta ederrenak bizkaieraz sortu dira (edo Oñati aldeko bizkaiera arabarrez, nahiago bada).

Gaien honelakotsu sailkapen batek lagun lezake, askotan gaiak berak garai batekiko erreferentzia erakusten baitu:

B) Gaiak

1. Agerpenaren ingurukoak
 - a) Agerpenaren “aurrekoa” edo ondo-ondokoa
 - b) Agerpenaren kontadizokoa
2. Erromesarenak:
 - a) bidekoak
 - b) ermita edo elizakoak

Azterketa literario zehatz bat baldin bada, bilatzenago dena, kanta zahar lirikoak, kontadizozkoak, kateketikoak, are erromeria erlijioso eta profanokoak, etab., berez-

kuntza gehiago egin litezke, beste tipo batzuetakoak. Berdin, debozioaren formak aztertu gura baldin badira. Hemen, Omaetxebarriak eta Salbatorek behiala egina osatuz, Arantzazuko kanta zaharren ibilbide historikoari orohar jarraituko diogu oroz gain, hartu dituen formei edo baino gehiago. Horretarako, puxketa denak banan bana arakatu ordez, testu aski errepresentatibo batzuetan oinarrituz eginen dugu bidea, eboluzioa orohar zein izan den trazatzeko asmoan. Hona hemen, bada, Arantzazuko kanta zaharren garapidean momentu erabakiorrak, ene ustean. Hipotesi hutsen mailan beti.

A) LEHENENGO AROA: XV-XVI

1. Kanta zahar zaharrenaz: “Oñatiarrak, oñatikuak”

Has gaitezen garai-giroa berrituz, Lizarralderen pasarte batez: “Generalmente, la leyenda de las apariciones de imágenes marianas en nuestro país pertenece al tiempo en que diversas vecindades de una localidad se redujeron a la constitución de un municipio; y contiene latente el litigio tenaz debatido entre las mismas sobre en cuál de ellas se había de construir la iglesia parroquial, y cuál había de ser el nombre de la villa que había de absorber bajo su denominación a las demás vecindades o aldehuelas. La aparición de la imagen de la Virgen, a las veces del santo titular, indicando el emplazamiento de la iglesia, se consideraba como un ‘juicio de Dios’, que era acatado o no por las distintas parcialidades”.

Hala, estreinako momentua gure historian, “Agerpena” baino lehentxeagokoa da: hain zuzen, Ama Birjinak non “agertu” behar zuen eztabaidaren ingurukoa. Kuriosoki, kanta zahar honetan Ama Birjina bera mintzo da (dialogo itxuran), eta Andre gehien feudal mendekati baten mehatxuzko tonuan egiten du, “erreko dot Aramaio guztia” hartaraino iristen ez bada ere:

Oñatiarrak, oñatikuak,
gaxkiro penatzen nozu,
Aite San Migel Oñatikora
birritan eroan nozu,
irugarrenez banarozu
gomutan eukiko dozu.

(Letra bat aipatzen denean, ez du esan nahi, berau jatorrizko aldaeratzat edo beste edozein baino hobetzat hartzen denik. Hori filologoentzat gelditzen da).

Garibayren esanean, Arantzazuko Ama Birjina “en este año de 1469, uno más o menos” agertu ei zen. Arantzazuri buruzko aurreneko dokumentuak, ordea, hoguei

urte geroago hasten dira, Kofradiaren sorrerarekin (1491). Uste dut, ulertu behar dela, dokumentuok baino lehen, Garibayk aipatu urte horietatik Kofradia ofizialki fundatu arteko hutsunean, Arantzazuko mendietan artzairen batzuek ezagutzen zutela Ama Birjinaren ezohiko irudi bat, debozioz gurtzen zutena, alboetan sastraka pare batekin eta zotal batzuk gainean, beste kaperarik gabe, eta beharrik ere apenas, harrizkoa zelako. (Euskal Herrian zurezkoak izan ohi dira eseritako Ama Birjinak; Arantzazukoa bakarra da harrizkoa). Oñatiarrak bi bandotan erdibituak zeuden: erraztuz esateko, kale baserritarrak (Garibaitarrak) eta mendi baserritarrak, auzoeta-koak (Murgiarrek); biak elkarren kontra, eta biak batera Kondearen etsai, baina bakoitza bere interesengatik. Mendeko azken hamarkada aurretioxan, hor nonbait, erresumako giro politiko berrituan, bi bandoek bakea egin eta, Arantzazuko irudiarren kariatara zerbait handia burutzeko asmoak, nolakoak ez dakigu zehazki, piztu dira Oñati/Arrasate aldean, beharbada Leniz bailara ere barne (Kondearekin eten-gabe konfliktuan zeuden lurraldeak). Interes handiak zeuden jokoan, inondik ere, alderdi guztiak bateratzeko zen proiektu batean haserre handiak piztuz hasi baitira, hasteko, norbaitek alderdien artean abenikoren bat asmatu duen arte. “La Virgen había aparecido –irakurtzen diogu Lizarralderi– en territorio de los Murguías, que fueron los oñacinos o partido demócrata, y era natural que éstos propugnasen porque la ermita se levantase en el sitio mismo de la aparición; pero los de Garibay [ganboarrek] intentaron y consiguieron repetidas veces bajar la imagen a la iglesia parroquial de la villa. Por fin, triunfaron los Murguías, y a esta lucha de bandos hace referencia el romance...” Istiluan erdian Ama Birjinari arerioak mehatxatuz mintzarazten diona, Murgiarren bandoa da, ezpai gabe. Testua Arantzazun bidea eta ermita egitea definitiboki erabaki aurrekoa da, hortaz. 1485 inguruan data liteke, astia emateko gero alderdien artean nolanahiko atonketak bidera zitezen, galtzada eta ermita ere bukatzeko, eta –diferentzia berriren batzuegatik– Arrasatekoak proiektu honetatik apartatzeko, bidegintzan aktiboenak berak izan eta gero, hori dena 1491 aurretik.

Ama Birjinaren “agerlekua” zeinek izan behar zuen istiluek, kanta zahar horrez gain, sortu dute beste ipuin eta puxketarik ere Arantzazuko legendan. Ezagunena Zapatako oinatzarena da, Oñatitik Arantzazura ihesi zihoala Ama Birjinak haitz horman estanpatu zuena. Bidean atsedean hartu zuen Ama Birjinaren aulki bat ere bada, Arrikruz baserri –benta behiala– ondoan, galtzada zaharrean; zutarri batek, Ama Birjinaren irudi landuarekin, markatzen du lekua: XVI. mendearen hastapenetakoa baita berau, legendaren antzinakotasuna egiaztatzen digu. Ama Birjina txikia haserre bizian zegoen, nonbait, Oñatira jeisten zutelako. Ez zuen Oñatiko elizan egon nahi. Ermita ere ez zuen Oñatin gura, eta ez Urriagainen, ez Gesaltzan, baina Arantzazun bakarrik. Ermita egiteko Oñatin (Garibaitarren bandokoek) pilatu zituzten materialak, gurdian hartu eta berak Arantzazura eramaten zituen gaez. Zelataririk ez zuen gogoko bere lanotan. Garraioarekin bidean gora zihoala, “aida txuritxo!/
aita gorritxo!/Begira

tagon orri/ begia galdu bekixo” esan eta, Arrikruzko (edo Urrumango, Ulibarrin; edo Urtiagaingo, edo Gastiasoroko..., aldaeren arabera) leihatila batetik zelatan zegoen begiluzea itsu utzi omen zuen. Ama Birjinak nahi duena, berak daki, eta inork ez du ibili behar ispiatzen edo kontrolatu nahita. (“Los incomprendibles juyzios de Dios deben creerse con cencilla veneracion, y no examinarse con vana curiosidad”, atelekatuko gaitu Luzuriagak, istorio honegaz ikuskizunik gabeko ereti batean). Bestela esan, Ama Birjinaren berba eta nahia sakratuak dira (berbarena ikusiko dugu beste leku batean). Propaganda gerrak ez dira gaur goizekoak; eta garai bakoitzak, bere armak.

Estrofa bakarra da, nik uste, kanta luzeagoren baten barruan kausitzen bada ere aldaera batzuetan. (Holako estrofa bakarrak izan litezke, galdu den kanta handiago baten hondarrak, edo halakoxeak sorreratik, edo prosazko kontakizun baten barruko estrofak izanikoak, “begia galdu bekixo” horren antzera – bigarren eta hirugarren posibilitateak elkargarriak izaki). Zaharra da bere melodia paregabea, bertsio batzuetan erritmoa zortzikora modernizatu den arren; eta, garrantzikoagoa, doinuak Arantzazuko eskusiboa ematen du gainera. (Doinua, datatzeko kriterio bezala, ez dut uste, beti-beti baztertu behar denik). Testuaren erritmoa, harritzeko modernoa (10/8 neurrian). Konposizio sinplea, arkaikoa. Ama Birjina hau ez da ageri, gero izango den ama goxoa, Ertaroko jauntxo feudal baten irudikoa baizik, eta hala mintzo da garratz. “Gaiztoa” izan daitekeen Ama Birjina bat da. Horixe dateke kantaren arkaikotasunaren zantzu nabariena. Gramatikalki aski ohargarria da, zalantza gabe, berak darabilen *zu* plurala dela oraindik (= gaurko *zuek*): “Oñatiarrak..., gaxkiro penatzen nozu[e], birritan eroan nozu[e]...”. (“Gaiça çenduan lenizanos..., sendo çenduan odolori”). Baina marka erabatekoa ez da, “zu” pluralak Peru Abarka edo Frai Bartolome (batzutan “zuek dakizu” bezalako mestizaiekin!), eta geroagora arte bai baitirau, bizkaieraz behinik behin. Nafarroako mendietan Arantzazuko Ama Birjina honela mintzatu ei zaie “sorgintxoei” 1610ean: “Ene seme alaba chipi laztanchoac oficio citalori euci eguiçu: biurtu zaitetz Jaungoico poderosoagana...” Aita Gamarrak esaldiok 1648an bere horretantxe kopiatu ditu; geroago norbaitek, euskararen bitarteko eboluzioaren arabera, Gamarraren eskuidazkian *egizue* eta *zaitetzte* zuzenketak egin ditu (nork? noiz?, ordea). Oñatiko elizaren *Aita San Migel* izendaera zaharra ere, arrotza begitandu bide zaie aldaera modernoago batzuei: ‘zeuen Samigel’, eta are ‘Santo Domingo Oñatikoa’; puxketaren batean ‘Santo Domingo Kaltzadakua’ agertuko da azkenerako, ez nondik ez nora.

Salvatore Mitxelenak maite zuen hasieraren aldaera batek “Ai kondetxoa! A kondetxoa!” dio: ondo zetorkion Salvatoreri, Arantzazuko historia berak imaginatu duen herriaren eta kondearen arteko borroka demokratikoarekin hasteko. Aldaerengatik ematen du, batzutan transmisioa bizkaieratik gipuzkerara (“zelan penatzen nazuten”, “zelan penatzen nazun”) eta gipuzkeratik atzera bizkaierara ibili izan dela. ‘Gomutan’ ‘damutan’ bihur daiteke, etab. Aldaeren miraketa zehatzetan ez gara luzatuko.

2. Estreinako proiektua: “Agostuaren amabosgarren...”

Granadako gerra finantzatzeko eta gudariak biltzeko, Errege Katolikoek erresuma osoan predikariak bidali zituzten deialdiak eta kolektak egitera herriz herri, indulgentziak erruz aginduz gerrarako nahizkoei eta diru emaleei. Jainkoaren izenean zernahi egiteko gogo sutsu guruztari bat zabaldu zen populu kristau fededun guztian: Oñatik ehun gaztetik gora igorri zuen Granadara soldadu. Arantzazun zerbait berri handi egiteko proiektuan, hasierako liskarrak konpondu eta alderdi etsaiek azkenean adostasuna lorturik, han ermitatxo bat eta serorategi bat erromesentzako hospederiarekin eraikitzea izan zen Kofradiaren estreinako zeregina. Balentria sekulara, ordea, galtzada egitea izan zen, Arantzazuko harkaitz eta troka gaitzen artean gora, halako lanak sortu zuen miresmenaren oihartzun bat hautematen baita oraindik Garibayren testuan: “Los benaqueros de Mondragón, que son gentes, que por causa de su officio, que es de sacar debaxo de tierra metales de azero y hierro, son diestros en romper peñas y cosas fragosas, començaron, siendo ayudados de los tenazeros de la mesma villa, que son los que labran el azero, a romper y allanar caminos. En lo qual siendoles grande ayuda los de Oñate, trabajaron tanto, que no pararon, hasta hazer senda y camino por toda aquella fragosidad y aspereza, de modo que los peregrinos pudiessen con menos trabajo andar...” Hau dena 1491 aurretik egin behar du, urte honetan jada han bizi baitira serorak. Eta serorategi eta erromes bide horrexen kanta da hain zuzen –nukleoa bederen– hurrengo hau, Arantzazuko kanta zahar ederrenetarikoa bera:

Agostuaren amabosgarren Andra Maria goizian
Birjina Amaren debotatxu bat Arantzazura zijoian:
oinak ortotsik zapata barik, abitu baltza soinian,
San Frantziskoren kordoetxua gerrian iru doblían,
San Agustinen liburutxu bat eskutxu bien artian.
Pausua baratz botatzen eban Urtiagako gainian,
ala ta bere baratzagua San Eliasen parian...

[Aingerutxo bat irten zitzaion San Eliasen parian:
- Preguntatxo bat ein biar deusut aingerutxoén legian:
Salbetarako elduko ete naz Kurtzepizio gainian?]

Salbetarako elduko zala Kurtzepizio gainian,
Kurtzepizio gainian eta Birjina Amaren etxian.

[Erregu eder egin ziozkan Birjina Amari aurrian,
Birjina Amari aurrian eta Santiagori oinian:
moro-erriko katibu danak libra zitzala aidian –
moro-erritik banator ere neu ez naz moro-umia]

Hau erromesaren eta erromes bidearen kanta da, nik uste, ermitaren edo irudiarena baino lehen. Ederki seinalatzen ditu Kofradiak urratu galtzadako hiru pauso edo puntu nagusiak, eta bidearen neketsua, erromesak iluntze aldera (Salbetarako) gainditua izango duena. Salbetarako, hain zuzen: badakigu, Arantzazuko lehenengo liturgia ilunabarreko Salbearen kanta xumea zela, erromesekin, ez Benedikta eta kanpaiak eta holakoak, askoz geroagokoak. Kanta zahar hau Salbearen aurreneko moduko doinuaren gainean dago hain zuzen paratua, Omaetxebarriak azpimarratu bezala: Arantzazun kantatzen zen Salbearen melodiagaz konposatu da balada. Geroago Arantzazuko “tipikoak” izango diren debozioetarik, ezein ere ez du eza gutzen oraindik. Errosariorik eta, ez noski (anitzez geroagoko kontua da hori)! Urte gutxi geroago –frantziskotarrekin– Jesukristoren pasioaren debozioa berebizikoa izanen da Arantzazun; hango debozio tipikoa, esan daiteke: hemen, ostera, Kurtzepizioa aipatu eta, lekuizen jakin bati soilik egiten dio erreferentzia oraindik (XVIII. mendean orpotik birregina, oraindik hantxe dagoen Kofradiak jasotako kapera da hori, azkeneko geltokia erromesbidean, Arantzazu gainean). Eta abuztuko hamabosta da Ama Birjinaren jai eguna bera: halaxe izan baitzen hasieran, Arantzazuko Ama Birjinari noizpait “bere egun propioa” irailaren 8an ipini zitzaion arte, Andre Mariaren egun arrunt abuztukotik bereiz; ez dakigu noiz, baina beranduenik ere 1546 aurretik bai, urte horretan jada, Lukoko Don Juan Bernal Kalagurri eta Kartzadako Apezpikuaren paper batzuetan, iraileko egun hori aipatzen baita Arantzazuko jai eguna bezala, Lizarralderen arabera. (Kofradiak bere jai eguna eta bilkura ofiziala Arantzazun abuztuaren hamabostean ospaketan jarraitu zuen hala ere). Kanta hau gutxienez 1546 aurrekoa dela, beraz, ez dago zalantzarik.

Nor ote da debotatxoa? Agian ez du zuzenki pertsonaia jakin bat deskribatzen; eta, egiten badu, gaur ezingo genuke ziurtasunik izan, hori zein den. Bestalde, baina, harrigarri zehatz identifikatua dagoela, esan behar: abitu beltzez jantzia, San Frantziskoren kordioarekin, San Agustinen liburutxo batekin eskuetan (ez pentsa, irakurtzea mundu guztiaren eskura zegoenik!). Itxura guztiz, bera bakar-bakarrik dator bidean, kantak pintatzen digun legez. Baina abuztuaren hamabosta da, bestetik, Arantzazuko jai gorena; eta badakigu, hasieratik bertatik erromes aldra handiak ibili omen direna: justu egun horretantxe bideak erromesez beterik egon behar zuen. Nor izan daiteke, hortaz, erromes guztien artean koplariak aparte hartzen duen debotatxoa?

Zeinahi izan dela ere, Arantzazun burutu gura izan den proiektua, hori luana Arriarango alarguntsa bipil, ordura arte Oñatiko Santa Marinar serora zenari, artamendatu diote, parte zuten alderdi ezberdin beti ez beren artean oso adiskideek. Serorak, hainbat ermita zaintzen eta Trentoko erreforma aurretik Euskal Herrian zerbitzu eliztar asko auzoetan (dotrina irakatsi, etab.) beren kontura izaten zituztenak, San Frantziskoren Hirugarren Ordenakoak izan ohi ziren. Horietako baten eskuetan San Agustinen liburutxo batek ez du desegoki ematen. Halakoxe serorak

izan dira Arantzazuko ermitaren aurreneko arduradunak. Luana Arriarango serora nagusiak, negu eta uda han biziz, ermitatxoak begiratuz, irudi santuaren aurrean belanikatu jendeen errezo eta kantak zuzenduz, pelegrianoak hospederian artatuz, erromesen artean autoritate handia eta gaixoen mirarizko sendagilearen fama erdietsi du laster. Erromesek gurtzen zuten Luana hori ote da –bera partikulazki edo Arantzazuko seroren prototipo gisa– debotatxoak? (Joannes de Echezarretaren 1494eko gutunean luanari “una devota mujer” deritzo beste gabe). Jakina, abuztuko Ama Birjinaren jai handian Arantzazuko serorak Oñatira jaitsi eta berriz penitentziatzako bidea erromesekin batera prozesioan igotzen ote zuten, jakin ez dakigu. Luana Arriarango eta beste seroren Arantzazuko lehenengo igoera eta bizitza penitentea eman gura ote digu aditzera baladak, erromeria sinboliko ereduazko bezala? Errigortsuki orduan ez zen Salberik egongo oraindik; baina liburutxoak eskuen artean ere apenas dirudi, bidaztiaren deskribapen errealista bat izan nahi duenik: erromeriako eszena ideal bat da, marrazten dena. Hori hala ulertuz gehitu da apika gero adabakian “miragarritzkoa”, hots, aingerutxoaren agerpena eta dialogoa San Elias parean. Ala zinez egon dira galtzada egin berriko lehen aldi hartan holako pertsonaia femenino destakatuak erromes Arantzazun, urte batzuk geroago Eneko Loiolako mutil aitonsema egongo den bezala? XVII. mendean badakigu, Luzuriagak esanda, Oñatiko pelegrinazio egunean, herri horretako 32tik gora ermitetako serora guztiak, Hirugarren Ordenako abitua prezeski jantzita denak, eta bakoitzak bere ermitako gurutzeta zeramala, igotzen zutela Arantzazura. Erraz pentsa daiteke, hain modu organizatuan egin baino lehenago ere, zenbait serora joan izan dela bere aldetik.

Alta, kanta honetan bada besterik ere zer seinatu, debotatxoaren (gipuzkerazko?) erregu ezustekoa eta bukaera batik bat, petatxu bat ematen dutenak kantaren egiturari. Erreferentzia ilun batzuk, Arantzazuko lehen historiak argi diezazkiguke akaso. Estreinako arrakasta sendotu eta erromesak ugaritu ahala, agerikoa bihurtu da kultura eta sakramentuak ziurtatuko zituzten zerbitzuen premia (aitortza, jaunartzea, meza), hots, apaiz edo fraideren batzuen, serorez beste. Kultura zentro batek, sarrera ekonomiko batzuk esan gura du. Ermita soilaren arotik bigarren periodo batera pasatzera goaz Arantzazuko historian. Kondea prest dago onartzeko, Arantzazun kultura zentro antolatu bat sor dadin, menpegabea Oñatiko parrokiatik, baina –garbi esanda– bakar-bakarrik “no perjudicando a mi monasterio de Sant Miguel del dicho mi Condado de Oñate en sus diezmos e réditos e ovenciones”, honen patroa eta hamarrenen kobratzailea bera baita. Antza, oraingoan, Kondearen eta Luana Arriarangoaren (hots, Kofradiaren, edo Kofradiako parte erabakitzailearen) interesetan, adostasun osoa problema handirik gabe lortu ahal izan da: Arriarangoaren semea mertzedaria zen Bizkaiko Burtzeinan, komunitate berriko priorea bizi guzti-ko bera izango da, Frai Pedro Arriarango edo Oñatekoa bere graziaz; harekin batera, komunitate berria fundatzera, Frai Tristan Salazar Gebarakoa etorri da Burtzei-

natik, hau Kondearen ahaide hurkoa. Konbentua Kofradiak jaso du, “el edificio era pequeño” (Gamarra). Hala etorri dira Arantzazura aurreneko erlijiosoak. Mertzedar-
 riak, ez dago gogoratu beharrik, mairuen gatibu kristauen erreskaterako ordena bat
 ziren (Cervantes beraiek erreskatatu dute); gogoratu beharra badagoena, da, Oñati-
 ko Kondea bera Argelen gatibutzatik mertzedariak eresia zela erreskate garesti
 batez. Burtzeinako konbentua hain zuzen bere erreskateengatik zen oso famatua
 orduan; eta bertoko fraide Frai Joan Zorrozakoa urte batzuk lehenago Granadan
 musulmanek martirizatuta hil zen: zaila da ez pentsatzea, honek denak zerikusirik
 izan duela Arantzazurako maizterren hautuan. Bestetik, euskaldunak geroz eta
 gehiago itsasoratzen hasi direnetik, gatibuen arazoak kosta herrietako erakundeak
 Gipuzkoa eta Bizkaian egunero kezkaraztenago ditu. Gehi Granadako konkistaren
 entusiasmoa, etab., eta urte horietako izpiritu giroaren ideia bat eduki dezakegu.
 (Arantzazuko legendak luana Arriarangoa bera argi honetan itxuraldatu du: “profe-
 tizó –dio Gamarrak– la destrucción de los moros de Granada por Don Fernando y
 Doña Isabel”; “declaró a sus Majestades–Luzuriagak–, por revelación divina que
 había tenido, la destrucción de los Moros de Granada”. Garibayk, asko esanez, ez
 du esaten holakorik: “Es publica tradicion y constante fama, de personas que aun
 la conocieron y conuersaron, auer sido esta bendicta matrona dotada de spiritu de
 prophecia, y su loable fama llegando a oydos de los Reyes Catholicos Don Fenan-
 do y Doña Ysabel, que agora eran Principes, la hizieron yr a su corte, por cono-
 cerla, y aun consultar la”. Puntu. Granadako konkistaz tutik ez). Gatibuak erreska-
 tatzeko dirua behar da. Limosnak, alegia. Horretarako –ohar bekio data goizari–,
 Kofradiaren 1491ko Batzar solemnean Arantzazun abuztuko hamabostean, Juan
 Sánchez Askonizar Oñatiko eskribauaren aurrean sinaturiko aktan, 72 bazkideek Frai
 Pedro Oñatekoari eman diote “un poder para traer de Roma indulgencias para esta
 Santa Casa”. 1493ko uztailaren 7koa da Kondearen mandatua Frai Pedrori “para
 que podays dar e deys principio que en la dha casa de nra señora se aya facer e
 fagais un monasterio de la horden de nra señora santa maria e en el se pueda facer
 e ayuntar alguna copia de religiosos de la dha horden”. 91 eta 93 bitarte hori tra-
 mitazio arrakastatsuen denbora izan da, beraz, “de traer de su Santidad muchos
 perdones e indulgencias, para los que a esta Santa Casa de Arançaçu visitassen, y
 hizinessen limosnas” (Garibay). Ikusten dugunez, Arantzazuko “proiektua”, agian
 banaka batzuen buruan hasieratik argi samar egon izana litekeena, egiaz astiro-asti-
 ro joan da, zailtasunak gainditu ahala, gatibu kristauen erreskateari begiratzen zion
 peleginazio zentro baten eitea osatuz. Hortaz, erromesbidearen kanta zaharrari lite-
 rarioki trakets samar josia badirudi ere, debotatxoaren otoitzaren eraskina gehienez
 berehalaxe gerokoa da eta garaiko izpirituan bururatua guztiz (“moro-erriko katibu
 danak libra zitzala aidian”): gatibuen erreskatekoak mertzedariak zirela kontu eginez,
 Arantzazun mertzedariak egon ziren garaiko eraskintzat jo daiteke (1493-1498).
 Gogoan izan, proiektu “erlijioso-politiko” hau, frantziskotarrak kargu egitearekin

(1499, “Tercerones”), beranduenik luana Arriarangoa hil eta serorek Arantzazu hustuz gero (1509), amaitutzat eman behar dela, santutegiarentzat periodo berri bat abiatuz. Gutxi edo asko, Arantzazuko erromantzeroan gai denak nahasten dira; sekula beste inon nahasten ez dena, gai hau da. Ez mairu eta ez mairu herriko gati-burik aipatuko da gehiago erromantzero guztian.

Edonola ere, badaude bestelako ikusmoldeak. A. Zavalarentzat (1998, 717): “Se trata (...) del regreso de un cautivo a su tierra y de su romería en acción de gracias al santuario mariano”. Salvatore Mitxelenarentzat, berriz (1984, 646): “Serore izan nai zunak gauza zala agiri bear zuan aurrena aien bitzta latza eramateko. Ta ala, agiria auxe izaten zan: urruti bateko alako Eliz-Nagusiren batera erromes joan, an serorez jantzi, eta sorterrira biurtzean... eginda zegon! (...). – Beraz, seroreen bat degu, iñolaz ere, gure ‘debotatxoa’, Konpostelara erromerian jun, an prantziskotarez jantzi ta orain Arantzazura bidean”. Hipotesi denak dira posible. Salvatorek “... eta Santiagori oinian” honela iruzkintzen du: “agirian dago orko esan-naia: Konpostelatik datorrela, bide luzea dakarrela, Santiagori eskatutakoa bera erregutzen diola Andre Mariari”. Bertsoak bere horretan pentsarazten duenagatik, ordea, Matamoros horrek Arantzazun bertan edo inguruan egon beharko luke, edo debotatxoaren (edo koplariaren, entzuleen) egunorokotasunekoa izan. Hau izan zitekeen –Oñatiko liburuetan topatu dudan Santiagoren presentziagatik herrian– San Kristobalen “santutxo” edo bide bazterreko ermitan serora, Oñatitik Legazpira doan bidean (Santiagoren irudi eder bat baitago han, ez dakidan arren noizkoa). Otoitz egin izan zezakeen San Migelgo klaustroko Santiagoren kaperan, Arantzazura abiatzeko unean. Baina, San Eliasen kaperako ateburuan Santiagoren irudi bat dago, han geldialditxo bat egin du antza debotatxoak, eta literalki haren “oinian” egindako otoitzari aluditzea dirudi sinesgarriena.

Azkeneko bertso bitxia geratzen da: gaur daukagun birreraikuntzan, “moro-erri-tik banator ere neu ez naz moro-umia”, bukatzen da, ez zer eta ez hura, debotatxoaren kanta zaharra, horrek puxketa erantsiaren barruan berriro puxketa dirudie-la (otoitza gehi odol garbi deklarazio hau). Zertara dator aitor hori? Eraskinaren autorea inguru sozial eta kultural –laborari jende xumean ez guztiz arrunt– batean susma daiteke arauz. Oñatikume batzuk hasiak baitziren Gaztelako humanisten iturrietan xurgatzen. Debotatxoa hemen batbatean kofradea da! Kofradiaren izaera, Erdi Arotik irteeran, Kondearen pribilegioen aurka borrokan bere kideak oro hidalgo eta odol garbiko deklaraturaz, eta kondepekoak oro baztertuz Kofradian parte hartetik eta kaparetasunetik, “euskal demokraziaren” hasimasiaren isla jatorra da. Debotatxoaren kanta zaharrak, bada, XV. mendearen buru horretako euskal herritarren obsesio ideologiko guztiak islatzen ditu horrela, bere fragmentarismoan, eta are nabarmenago jartzen digu hasierako proiektuaren esanahi “politikoa”.

Erdi Arotik irteera eta Moderniaren hastapen horretan, Arantzazuko estreinako izpiritualitatea zein izan den ikusteko, elementu hauek erakusten ditu kanta zaha-

rrak: pelegrinazioa penitentzian, oinutsik (oroit, 'pelegrino' hitzak piltzar zarpatsua eta are gizajo, kokolo inozoa, esan gura dezakeela; 'erromesa', iparraldean); otoi-tza, otoi-tzaldi bereziagaz leku jakinetan, h. d., toki berezi batzuen santutasuna, Oñatitik Arantzazura bidean hiru puntuotan hain zuzen: Urtiagain, San Elias eta Kurtzipizioa; Guruzbiderik ez (Arantzazun ez da inoiz egon praktika hau aire libre-an), baina bai San Frantziskoren izpiritua, gurutzefikatuaren eraspenna hortaz, santu horren eta Kurtzipizioaren izenak aipatuz bi aldiz azpimarratua; Arantzazun bertan, Salbea eta gaua han igarotzea, Ama Birjinaren benerazioan. Eta, kasu honetan bederen, Araozko San Eliazen Santiagoren gurpena, ez profetarena.

3. Agerpena: “*Errodrigotxo Baltategiko...*”

Mila aldiz kantatu edo entzun eta, urrundik ere inoiz ez du erromesak “Errodrigotxo”n mezu ideologiko ezkukurik susmatu; mandatu alderdikoiaren ikurrinik edo programa subliminalik, kasi gerra kanta bat agian Kondearen eta bere aliatuen aurka, edo “konbentu poderoso” baten interesen justifikazioa apika. Aitzitik, bihotz banean mintzo zaion mezu ezmundutar izpiritual puru bat bezala, betiraundearen barneko isiltasunetik deitzen ari den melodia bezala entzun dizu beti, damuz eta esperantzaz, entzule erromesak, kanta bakun eta hain etxeko hau, denboragabea irudi, urteen eta mendeen labantzearen gainera eta xumeki humano aldi berean, historia apalaren laburbilduma fedetsua berarentzat. Bizitzako mortubidean bake oasiko iturria bezala dastatu dizu, Arantzazuko misterioan, “zarata mundutarretik haratago”. Alegoria gardena, unibertsala. Barne-barneko denon historia da. Arimaren historia. Deia. Testu “errugabe”aren eredu perfektutzat hartuko litzateke.

Baina mendian Ama Birjinaren irudi bat aurkitu eta, nola sortzen da hortik “Agerpen” historia bat? Horrek badauka nahitaez bere historia soziala. Bere “esertokia bizitzan”. Eta, kasu honetan, esertoki hori etengabeko borroken artean datza.

Arantzazuko “mitologian” gai nuklearra Ama Birjinaren agerpena da eta Euskal Herri guztian oso zabaldua egon da Errodrigotxoren balada: hainbat eta hainbat aldaerarekin, gaur jatorrizko forma posible baten birregintzak inola ere ez baitirudi erdiesgarria. Eta, hala ere, “Agerpena” erlatiboki beranduko gaia dela, esango nuke. Arantzazuko lehen dokumentu idatziek Agerpen konturik ez dute ezertarako aipatzen, aipatzeko moduko gertakaria izan arren, gertakaria izanez gero (alegia, jendeak gertakaritzat edukia izanez gero): ez Kofradiaren, ez Kondearen izkribuek (1491, 1493), ez eskeko Frai Pedorenak Aita Santuari (1501), eta ez halaber eskeko luana Arriarangoarenak berarenak erreginari (1509); kanpoan, ez Aita Santuenek (Alexander VI, 1501; Julio II, 1506 eta 1508); ez Gaztelako Isabel Erregina Katolikoarenak (1503), eta ez Dona Ioana Zoroarenak (1509). Galtzada eta seroretzea eginda, 1491ko abuztuko hamabostean Kofradia zeremonia ofizialean (aurreneko aldiz horrela, dirudienez!) batzartu denean, “en la muy devota casa de

Señora Santa Maria de Aranzazu”n egin du: Arantzazu hor Askartzako parajea da, “que es en la jurisdiccion, tierra e condado de Oñate”. Berdin Kondearen testuan: “monesterio de santa maria de burceña” esaten den bezalaxe, esaten da “casa e oratorio de nra señora santa maria de arançazu”. Askartza, Arantzazu, Elorrieta-goiti, Elorrietabeiti, gaurko Arantzazuko paraje izenak dira. Laster, baina, parajea Ama Birjinaren izen propioa bihurtuko da (“egin deiala ermitatxo bat/ deritxona Arantzazu”). Eta, azkenean, Ama Birjinak emango dio izena parajeari. Gamarrarena duzu nonbait azkeneko inbentu poetiko hau (1648), oso etimologia herritarra bilakatu da gero (kanta zaharrak ez du ezagutzen, tradizio idatziarekin zerikusi gabe-koa, are bera antzinagokoa, dela erakutsiz): “Llamase Aranzazu: que es buen lenguaje Cantabro bascongado, y tomo la ethimologia de averse hallado esta santa Imagen en un espino, que en esta lengua se llama Aranza, y se le añade la dicion çu, y es a mi ver [nire azpim.] lo que sucedio en el misterioso hallazgo de esta sove-rana margarita, que lleno de admiraciones el pastor, viendo una imagen tan her-mossa, y resplandeciente de Maria Santissima que hacia trono de un espino, la dixo con afectos de corazon: Aranzan çu? que es como si dixera en lengua Caste-llana: Vos Señora (...), vos Señora en un espino?” Baina horrekin XVII. mendean gaude ja.

Eboluzioa sinplea da: Arantzazu, oñatiarrentzat egitismo handiago baten xede-etarako (hein handi batean gatibuen erreskatea izan zitekeena) bitarteko bat izate-tik, proiektu guztiaren objektiboa eta helburua bera izatera pasa da fraideentzat, his-toria bere baitatik ekoizten hasiz, beste historia baten zerbitzuan egon ordez. Bila-kabide honetan, lehen ozta zegoena, “miragarritzkoa”, geroz eta leku handiagoa hartuz joan da, miragarritzkoena “Agerpena” bera izaki. Hau dena, mende azkena-ren bueltan ordena erlijioso ezberdinen artean Arantzazun izan diren liskarrekin loturik ibili da. Hasteko: kanta zahar honekin hasieratik dagoen problema, da, gaia-ren aldetik dena haren antzinatasunaren alde mintzo dela, baina testuak franko berria dirudiela zenbait aldetatik. Goazen, bada, partez.

Labur zurrean –ordena erlijiosoen historia iskanbilatsua ezin izan genezake hemen autugai luzeagoa– Arantzazun, urte gutxian, mertzedariak (1493-1498), frantziskotar Hirugarrendarrak (1499-1501), frantziskotar Lehen Ordenakoak (1501-1508), jeronimotarrak (1509-1510), domingotarrak (1511-1514), eta atze-ra frantziskorrek (1514, gaur arte), batak bestea segidan, maizena bake-bakean ez, baino gatazka bortitz artean, oinordeztu dute. Gatazkek beren artean eta gatazkek luana Arriarangoagaz. Gasteizko konbentuko frantziskotarrek, egurka iraitziko dituztela, mehatxatu dituzte Arantzazuko konbentuko frantziskotarrak. Gaztelako Isabel erreginak interbenitu behar izan du Arantzazukoen adigurian. Luana Arria-rangoak Dona Ioana Zoroaren geriza eskatu beharko du, dirudienez lehen berak Arantzazutik bota zituen frantziskotarren erasoen aurka orain. Cisneros Kardinalak, Aita Santuek, interbenitu beharko dute. Legez ezin bazen, armaz defendatzen ziren

ustezko eskubideak. “Entre ambas religiones [frantziskotar eta domingotarrak] –idatzi du Garibayk–, vuo [sic –hubo] grandes y largas diferencias, hasta diuersas vezes tentar los Franciscos de la obseruancia, de echar por fuerça y rigor de armas a los Dominicos, a quienes fauoreciendo el concejo de la villa de Oñate, fueron defendidos, y los religiosos Franciscos espelidos”. Esanahitsua da, garai honetan (ezen ez hasieran!) Oñatiko Udala eta Kofradia, luana Arriarangoa bere heriotzara arte bezala (lehen bere semea Mertzedeia utzi eta frantziskotar egitera bultzatu eta gero!), frantziskotarren aurka ikustea: hasierako beren proiektua birrindu egiten zela haiekin, ikusten baitzuten. Izan ere, frantziskotarrak orduan erreformako mugimendu zentralizatu batean estu sartuta zebiltzan eta ez ziren inola ere proiektu lokal baten xedeetara estekatzekoak. Are, limosna guztiak eta gehiago kontsumitzeko bera bakarrik nahikoa zen 60/70 laguneko komunitatez batekin, soberakin askorik ezin itxaron zitekeen erreskate proiektuetarako. Arantzazu –ez dakit aski ohartu den–, Elizaren eskuartze zuzenik gabeko fundazio “politiko” bat zen, arras ezohikoa alde horretatik, oñatiarren borondate bizkorrari èskerrak zutitua, baina juridikoki modu eustezinean, laster ikusi denez, tenoreko zuzenbide kanonikoaren arabera: laikoan Kofradia batek jaso zuen seroategia, berak izendatu zeinek jagon ermita eta hospederia, berak antolatu santutegia eta erromeriak; Kofradiak eta Kondeak sortu dute monasterioa, deitu dituzte erlijiosoak elizako zerbitzuez arduratzeko, are beraiek izendatu dute komunitateko priorea (Frai Pedro) “fasta que vtra voluntad sea”, eta gero ere priorearen hautapena betiren betiko nola egin beraiek ezarri. Beraiek deitzen dituzte jeronimotarrak eta ekartzen dituzte (frantziskotarren aurka) domingotarrak, beti autoritate eliztarren parterik gabe ezertarako. Bistan da, frantziskotarrena bezalako ordena internazional batekin, batez ere momentu hartan –oroit aipatu erreforma–, kontrol posibilitateak oro pikutara zihoazkiela, eta beren proiektu guztia horrela; komunitatea eta konbentua Burgostik dependitzera iragaten baitziren, beste interes eta menpekotasun esfera batzuetan jausiz. (Problema hau edozein ordenarekin sortuko zen –salbu mertzedarekin– luzarora; bakarrik, momentuan Cisneros zebilen indarrean). Konfliktuak piztu direnean, Kofradiak Gaztelako erregeen laguntza bilatuko du, alferrik; frantziskotarrek Elizarena eta Aita Santuena, arrakastatsua.

Beraz –piska bat sinplifikatuz esateko–, frantziskotarrak, lehenengo momentuan, Kofradiaren (edo behintzat haren baitan alderdi orduantxe nagusiaren– Kondearekin bat zetorrenena?) interesen aurka finkatu dira Arantzazun, gero laster bakea egin den arte. Frantziskotarrekin Arantzazuk historia bereber bat, Kofradiaren historiari menpegabea, produzitzeari ekin dio, ordura arte inork aintzat hartu ez zuen “Agerpena”rekin hasita. Lehen batere ez zegoen Agerpena, orain zentrala bilakatuko da. Garrantzizkoa da hori ulertzea: Agerpena –Agerpenaren interesa–, momentu batean eta zirkunstantzia konkretu batzuetan, inportantzia hartzen hasi den zerbait da. Agerpenak Arantzazuren beraren autonomia eta zentralitatea azpi-

marratzen du. Kondearen edo Kofradiaren asmoak, bigarrentiarrak deklaritzen dira. Gaia ezaguna da: Errodrigotxori Ama Birjina “agertzen” zaio, eta ermita bat eskatu egiten dio. Ermita, hortaz, Ama Birjinaren eskaera da; ez Kofradiak *motu proprio* egina eta, beraz, ez da Kofradiarena; eta –darrai kanta zaharrak–, ez da lehen-lehenik Kofradiaren obra ere, Errodrigotxoren aitarena baizik! (Ohartzekoa da hori, tradizio honen antzinakotasunaren sintometako bat izan daiteke eta). Historia hau, modu honetan, astiro-astiro osatuz joana izanen da, ez biribil-biribil horrelaxe sortua. Daukagun “Erodrigotxoa” (hau ere 10/8 neurrian) menturaz ez da kanta zahar bat bakarra ere, Agerpen-balada diferente zenbaiten nahasketa baino, edo jatorrizko testu baten garai ezberdinetako interes eta manipulazio diferenteen araberako emaitza. Hona aldaera ezagun batetik (Lumokoa, Bizkaian, Aita Jesus Goitiak batua; baina giputz edo nafarrerazko elementuekin) lehenengo zatia:

Errodrigotxu Baltzategiko
Birjina-bilatzailia,
zorionean joan zinean
auntzaren bila mendira;
Birjinatxo bat antxen egoan
arantzan zeuri begira.

- Ardizaintxoa, pastoretxoa,
erdu ona ta entzuizu;
aita arotza dozu zuk eta
ari esan egiozu
egin deiala ermitatxo bat
deritxona Arantzazu.

Iru latatxu, zazpi teilatxu
eurok naikua dituzu,
geiago bear baldin badozu
bertan aurkituko iatzu...

Aurrena atentzio ematen duena, poematxo guztia zuka egotea da, bai koplaria eta bai Ama Birjina horrela mintzo baitzaizkio Errodrigotxori. (Poemaren batasunaz –edo ezaz– gero jardungo da). Zu, gaztelaniaz *Vos*, jendetasunezkoa da. “(...) *Aranzan çu?* que es como si dixera en lengua Castellana: *Vos Señora...*”, itzultzen du Gamarrak. “Porque en el Idioma Vascongado Cantabro: *Arança*, es Espino; y *Zu, Vos*”, Luzuriagak. Salbuespena Leizarragak ematen du. Bizkaieraz bederen, gortesiatzko zu –edo *Vos*–, lagun eta senide artean ere trataera arrunta da ordurako. “Las-

turrera bear doçu, Milia”. “Orain bada ene arrebea deuntsua alaan izango zara (...), eregi bear dogu zuk eta nik...”, idazten du Frai Joan Zumarragak. Eneko Loiolakokak, gaztelaniaz: “os envío doce cuentas”, arrebari; “os pido”, anaiari. Oñatiko Kondeak, Frai Pedro Oñatekoari idatziz: “(...) que vos el dho fray pedro vayais e estays en la dha casa”.

Traskribatu dugun aldaera horretantxe, adibidez, begiratu eta, ez bakarrik euskalkiak dabilta nahasturik, baizik elementu franko modernoak (“Birjina-bilatzailia”, “Birjinatxo bat antxen”: hauei buruz gero gehiago) eta zaharrak berebat. “Errodrigotxo Baltategiko” formula bera, zaharra izanik, ez da izango ezeren erabakiorra. Baina, esate baterako:

1. Ahuntzen bila joan zela, tradizio zaharrekoa da, oraindik Garibayk hala aipatzen duena XVI. mendean (“guardando las cabras”). Sermoilariantzat, alabaina, ardiak teologikoagoak ziren nonbait ahuntzak baino, eta Gamarrak ja ezabatuak ditu ahuntzak bere narraziotik (XVII). Gamarraren soluzioak konpromiso bat dirudi: ez ardiak eta ez ahuntzak aipatzen dira izendatuki, baina Baltategiko mutila, osabaren ardiak Horeb mendian zaintzen zituen Moisesekin, parekatzen da. Luzuriagak berdin: “pastoreaba (como Moyses su ganado)”.

2. Errodrigotxoren aita arotza (zurgina) zela, orobat, tradizio zaharrenekoa da, eta inon ez da iturri idatzietakoa. Ohargarria zera da: behin-behineko ermita primitiboa ohol (“latatxu”) batzuekin adelatzea, oñatiarren lana izan dela bai Garibay, bai Gamarra eta bai Luzuriagarentzat (teilatxurik inork ez du aipatzen, herri kantak baino). Eta orain Errodrigoren aitak –zurginak– egiten duela. Kofradiari “kendu” egiten zaio aurreneko ermitaren egiletza.

3. Agerpenaren miragarriari bagagozkio, kanta honen substantzia bera dela hori, esan genezake. Garibayk badu “Agerpenaren” bere pasartea, baina miragarritzkoa minimora murrizturik dago: kanpaia, lekuaren estrainoa, topaketaren ezustekoa, larunbata izatea, irudiaren ederra. Ez Errodrigok eta ez Ama Birjinak berba egiten du. Miragarritzko errealista bat da harena. Gamarra baitan Errodrigotxoren pertsona osatuagoa dator, haren papera Agerpenean dramatizatua (“Arantzan zu?”), miragarritzkoa dexente gehiago garatua. Are eta areago Luzuriaga baitan, beti bezala. Baina inon ez du Ama Birjinak berak hitz egiten, esate baterako; eta, beraz, gutxiago ezer eskatzen edo agintzen. Kanta zaharrean, aitzitik, Agerpenaren historia, Ama Birjinak berak ermita eskatuz hitz egiten duena da ia guztia.

Zer esan testuaz? Kantaera hau –idatzi zuen ja 1932an Lizarralde– “es conoicidísima en toda la Vasconia: se canta en Oñate, en Amezqueta, en Segura, en la montaña de Navarra, en la costa vizcaína, en Arratia y en Alava...” Harrez gero makina bat leku gehiagotan ere bildu ahal izan da.

Juan Carlos Guerraren aldaerak beste tradizio bat ordezkari lezake. Aurreneko lau bertsoak goiko berak dira, honela jarraituz (lau bertso estrofaka):

Birjina Ama billatu zebe
arantzan zeuri begira,
laister ta arin etorri ziñan
enbajadiaz errira.

Gero, hala ere, "aita zurea arotza da ta" jarraitzen du. Arantzazuko artxiboko beste kopia batean, testu berak logikoago jarraitzen du:

Oñatiarrak juan ziraden
prozesiuaz mendira

Beste tipo bateko aldaera batzuk ez dira hasten "Errodrigotxo Baltzategiko", baizik "Errodrigotxo juan zanian", eta narrazio neutralaren tankeran garatzen dira (ez koplaria Errodrigotxori berari -"joan zinean"- zuzentzen zaiola):

Errodrigotxu juan zanian
ardiakana mendira,
Birjina Ama antxe zeguan
arantzan berai begira.

Errodrigotxo laster juan zan
bai Oñatiko kalera
ango sazerdotiai
zer zan kontu emotera.

Oñatiarrak laster juan ziran
prozesiñuaz mendira.

Kanta zaharra tradizio idatziarekin alderatzen badugu, interesen kointzidentzia bat nabaritzen da. Garibayren arabera Errodrigotxo "ya que vino la noche, boluio a su casa. Donde refiriendo el caso, y siendo *despues* [nire azpim.] avisada la villa..." Aurrena etxera joan eta ikusitakoa kontatu du han; hirira gero doa. Gamarrak hitzez hitz Garibayrena errepikatzen du, bere kabuz gehituz: "habiendo llegado este dichosso pastor en su cassa (...) dio quenta en ella de lo referido; y admirados los padres, y los demas de la familia de cossa tan nueva, y prodigiosa, determinaron de yr a la villa de Oñate con el dicho pastor, y dar quenta del favor tan grande..." Hemen Baltzategitarren familia da oñatiarrei Ama Birjinaren berri ematen diena. Luzuriaga baitan Baltzategi familia da engoitik protagonista handia: "Baxò (como Moyses) del Monte, y dando parte à sus Padres, y familia (como el Propheta à los mayores del Pueblo) de la APARICION milagrosa (...), cuya relación creyeron con

dificultad (como tambien le acaeciò à Moyses) (...). Determinaron los Padres, y deudos del dichoso Pastorcillo Rodrigo, ir al lugar, y sitio (...). Y auiendo llegado à la montaña, y barranco, hallaron indiidualmente cumplido todo lo que la ternura, y sencillez del mancebo auia contado". Beren errezoak eta hunkidurazko malko obligatuak egiten dituzte, eta orduan bakarrik "determinaron ir luego à la Villa de Oñate à dar quenta de la Vision grande..." Oñatiarrak, geroz eta beranduagoko partaideak bihurketan dira historia honetan.

Jarraituz: oñatiarrek nola erreakzionatu dute? Garibayren arabera, artzaitxoak berri eman orduko, herri osoa Arantzazura doa, eliz eta herri agintariak aurretik. Gamarraren arabera, artzaitxoak senperrenak egin behar ditu oñatiarrak konbentzitzeko. Halabetsu Luzuriagaren arabera: aurrenekoan inork ez dio jaramonik egin; asko permatu eta gero bakarrik jarraitu diote. Beti ere, aurretik artzaia dutela, joan dira oñatiarrak Arantzazura.

Errodrigotxorekin, hortaz, legendako protagonista bat asmatu da –hori bai, izan daiteke fraideen edo inguruaren "asmaketa" bat–, historiaren egiazko protagonista –Oñatiko herria, Kofradia– trukatzeko. Zeinena da Arantzazu?, zegoen auzitan. Ez fraideena eta ez Oñatiko herriarena: artzaiena da!, izango da fraideen erantzuna (eta, hauekin, baina arras beregain, kanta zaharrarena). (Konbentuan artzaintzaren eta arantzaren teologia bat ere ehunduko da, Exodoko Moisesek, artzain zebilela, sutan ikusi zuen Horeb/Sinai mendiko arantzaren gisara). Artzaiek ezagutu eta zaindu zuten Ama Birjina Arantzazun, oñatiarrek edo frantziskotarrek baino lehen; eta Baltategiko unai edo ahuntzainak, nonbait, bereziki. Errodrigotxo ez da inola ere fikziozko pertsonaia bat, seguruenik bandera bat bada ere –momentu batetik aurrera bederen–: fraideen alderdiarena. Baina, itxura guztiz, oñatiar askorena zen fraideen alderdi hau –oñatiarrengandik laguntza oparo jasotzen jarraitu dute–, momentuz Kondearena eta Kondearekin eskuz-esku ziharduen Kofradiako partearena ez bazen ere. Historia gorabeheratsu honek eszenario diferenteak izan ditu. Lehenengo bakea egin da eta Arantzazuko proiektua abiatu. Oñatiko bi bando elkartuek Kondearekin lehen akordioa lotu dutenean edo, arrasatearrek laga egin dute elkargoa (hori egiteko arrazoiaren dokumenturik ez dago tamalez; gertakaria soila ezagutzen dugu: "esta confradia de las dos villas se deshizo –dio Garibayk, esplikazioa ezkutatu nahi izaten duen bere esplikazioetako batean–, considerando, que con el tiempo, podrian de congregacion de gentes de dos pueblos nascer questiones y diferencias"); beharbada suposatu behar da, arrasatearren gustokoa ez zen orientazio bat hartzen zuela proiektuak. Hurrengo urteetako etengabeko botere borroka eta itunetan (Murgia eta Garibaitarren arteko ezkontzak, etab.), auskalo zenbat jende joan den gurdira igotzen edo bazterrean gelditzen. Oñatin, eta Euskal Herrian, gizartea eraberritzen ari da Ahaide Nagusien sistema ertarotarraren lekuan: botere berriak ari dira sortzen, auzo eta familien artean interes itun berriak egiten dira egun batetik bestera. Baltategitarrek Murgiarren bandokotzat hartu ohi dira (Kondearen

etsaitzat); Kofradia erakunde gisa ofizialki batzartu den lehen aldiko sinatzaileen artean ageri dira (1491). Baina ikusten dugu, ezustekoa hauxe, hurrengo urteetan (batez ere 1493tik aurrera, 1491an bertan menturaz – urte horretako Arantzazuko dokumentua sinatu ote du?) berriro Kondeak hartu duela, Kofradiaren adostasunaz, protagonismoa Arantzazun, mertzedariak etorraraziz, eraikuntzak egiteko baimenak berak emanaz, etab. (bereak ez zituen lurretan); eta harekin akordioan dihardutela guzti-guztian Kofradiak eta Iuana Arriarangoak. Kondeak, aurreko urteetan oñatiarrekaz borrokarik ankerrenetan ibili ondoren, hiritarrek erregeen babesa aurkitu badute jauntxoan aurka, laster ulertu bide du, hobe zuela monarkiaren lagunen lagun bezala jokatu. Pentsatzekoa da, maniobra hauetan berriro beste oñatiar asko gelditu dela marginazioan, Kondearen lehenagoko arerioetakoak nagusiki. Horko galtzaileok gero frantziskotarren aldekotzat suposa genitzake hurrengo borrokal-dian, horien artean Baltzategitarrak apika, arrasate eta oñatiar eta are Kofradiako beste askorekin. (Hauek aieru hutsak baino ez dira, izan, baina historiaren interpretazio koherente bat permititzen dute: borroka sozialok zeharka ezagutzen ditugu, zuzeneko dokumenturik ez dago). Oñatiko historia urteotan hain nahastu eta gatazkatsua izanik, erraz konprenitzen da, Euskal Herrira bakea Arantzazuko Ama Birjinak ekarri zuelako tradizio oñatiarra (sintomatikoki, erromantzeroak ezagutzen ez duena, hori!). Denborarekin artzaitxoa Baltzategiko nagusia bilakatu da (“con el tiempo vino a ser dueño de la casa de Balçategui”): orduan “los religiosos d’esta casa –jakinarazten digu Garibayk– solian hazer muchas caricias y honra al Rodrigo, como a persona, a quien la sancta ymagen fue reuelada”; eta Baltzategiko nagusia txeratsu ongi hartua ei zen beti Arantzazuko konbentuan (“caricias, y buen acogimiento que los frayles le solian hazer”). Kondeak eta Kofradiak egundo erakutsi ez dioten adeitasuna.

Gaur egun tradizio ezagunena da, Ama Birjina Errodrigotxori agertu zitzaiola, hau arrapaladan Oñatira jaitsi zela, oñatiarrek prozesioan Arantzazura igo zutela, eta bidea eta ermita egin zituztela. Kanta zaharrean, aldiz, askogatik ugariena, ikusi dugu, aitarentzako mandatuaren tradizioa da. Oñatiarren ermitagintzarik ez dago. Honek belutasun erlatibo baten zantzua ematen du lehenengoan: alegia, bidea eta ermita egin ziren aldi berekoa behintzat ezin da izan, esango litzateke (hots, “Oñatiarrak, oñatikuak” eta “Agostuaren amabosgarren”en garaikide estriktoa), oñatiarrak horixe egiten ari edo egin berri-berriak baitziren, berandukoagoa baino. Zerbateko belutasuna suposatu behar diogu, suposatsekotan? Ez derrigor oso handia, jendeak ahaztu artekoa ermita zinez nola egin zen. Gauzak, nonbait, berehalaxe ja ez ziren hain garbi ikusten; edo berehalaxe ilundu zituen polemikak, hobe esan. 1509an Iuana Arriarangoak Gaztelako Ioana Zoroa erreginari abaroa eskatu dio fraideen erreklamazioen aurka, Arantzazuko etxea eta monasterioa berak eraikiak zirela argudiatuz. Burgosko Kustodia frantziskotarreko Prokuradorea kontsultaturik, erreginak erantzuten dio “que no habia lugar lo por vuestra parte pedido e suplica-

do, porque vos no habiades fecho ny edificado la dicha Casa e Monesterio, antes diz que se habia hecho con las dichas limosnas que los frayles de Sant Francisco, que moraron en el dicho monasterio, pedieron e demandaron”, eta hala bermatu du epaiak. Zeinek jaso du Arantzazu? Arrasate eta Oñatiko jendea eskuzabala izan da (Lazarragaren hilburukoa –1516– lekuko) Arantzazurako dirua ematen. Fraideek, limosnak beraiei egin zaizkiela, ulertuko dute; Iuana Arriarangoak, obrak berak eginarazi dituela, semearentzat; eta Kofradiak, berak egin dituen lanak ordaintzeko zirela. Denbora gutxian obra asko egin da, jende askok hartu du parte; eta, azkenean, hura zeinena den, polemikan, Ama Birjinaren estreinako zaintzailea Errodrigo zela, alegatuko dute fraideek, eta Errodrigotxoren jarraitzaileak orain beraiek direla. Menturaz eraikinon historian ageri dena baita “Agerpenaren” egiazko eta zinezko historia. Garibayk dioskuna arretaz irakurriz gero, Arantzazun lehenengo ermita ttattar bat bazegoen –Errodrigotxorena– “con ramas y otras cosas” egina (1485 aurretik suposatu beharko da hori, beharbada Garibayren “en este año de 1469, uno más o menos” inguru horretan). Hurrena, bigarren ermitatxo bat dago, edo, hobeto, aurrekoaren birmoldaketa bat, “Agerpenekoa”, proiektuaren hasierakoa alegia, hau oñatiarrek egina “con tablas, y con lo que la breuedad d’el tiempo pudo aprestar” (1485 inguruan: urteok beti ahalirutzira emanda). Kasu: hauek Ama Birjinaren irudiarentzako kaperatxo bat besterik ez dira izan. Gero, aipatu tirabirak datoz, ermita non egin behin betiko; eta tokian bertan egiteko erabakia: “no se atreuieron a trasladar la a otra parte, sino que luego en el mesmo despeñadero profundo, y sitio original, donde la sancta ymagen estaua, fabricaron (hau hirugarrena da!) con toda deuocion y diligencia vna hermita, a la qual llamaron luego nuestra Señora de Arançau” (1490/91). Kofradiak eraikitako hirugarren hau kontsideratuko da “ermita primitiboa”: hau baita aurreneko egiazko ermita, Ama Birjinarentzako kaperatxoa eta erromesentzat ere lekua zuena. Ermitaz gainera, Kofradiak serorategia (gaur-egungo Sindika), hospederia txiki bat eta Kurtzipizio kapera edo humilladeroa eraiki ditu urteotan. Geroxeago: 1493an komentutxo bat egin da mertzedariantzat; 1493-98 baratzetxoa eta estalpe modu koxkorren batzuk, fraide mertzedarien lanetarako beharrenak (dokumenturik ez dago, baina hurrengo dokumentuak horiek suposatzen ditu); 1499-1501, Frai Pedro, Iuana Arriarangoaren semea, Arantzazun gelditu da, eta bere inguruan bildu dituen frantziskotar hirugarrendarrek (ama ere hala da), Cisneros Kardinalaren baimen ofiziala dute, komentugintzako obrak jarraitzeko eta, “unam domum (...) cum ecclesia, campanili, campana humili, cimiterio, dormitorio, refectorio, claustro, orto et ortaliciis ac aliis officinis necessariis construendi et edificandi, seu inceptam perficiendi” (K. Zubizarreta, 2001, 113). Hau dexteko obra da, 1501-1508 bitartean burutua. Azkenik: “A la primera ermita, de reducida escala, que se mantuvo en pie hasta mediados del siglo XVI, se le agregó un ábside o capilla a principios de este mismo siglo, a cuya construcción contribuyó el Señor de Guebara” (Lizarralde). Hau domingotarren garaian

egina izan liteke (1511-1514). Lehenengo, Gebarako Jaun Kondeak deitu zituelako domingotarrak Arantzazura; bigarren, Erromako Rotako tribunalak, domingotar eta frantziskotarren auzia epaitu duenean, domingotarrei ipini dien zigor ekonomikoa (berrogeita hemeretzi dukat), frantziskotarrek barkatu egin dietelako, beraiek Arantzazun eginiko hobekuntzen aldera.

Itzul gaitezen kantaren lehen zatira. Kanta zaharrak, hasteko, Kofradiaren historia guztia erabat ignoratzen du. Hori ezin da esanahirik gabeko datua izan. Hau da, gaur ulertu ohi dugun eran, “Errodrigotxo Baltzategiko” balada polita, hasieratik bertatik historia ez beste edozer dirudien miragarritzkoaren esferan, kokatzen da, mutilarekin koplariak eta Ama Birjinak duten dialogo bikoitzean (beharbada horregatik lotu dira bi testu diferente batean: bi zatien artean errima aldatu egiten da). Ama Birjinak ermitatxoa eskatzen dio: baina ermitatxo bat berarentzat, ez erromesentzat. Hori nabarmenago adierazten du beste aldaera honek: “Elorri orri para leioke/ bi pilaretxo alboan,/ bi pilaretxo alboan eta/ iru latatxo gainian”. Honek gure historiaren lehen momentua islatzen du: Ama Birjinaren irudia aurkitzen da eta aterpetxo bat eskatzen du. Arkaikotasunaren zantzu garbia da, orobat, ermitari deritzola Arantzazu. Testu idatziei bagagozkie: Garibayk ez du ezagutzen inolako eskerik, ezpada oñatiarren deliberoa bakarrik, ermita egiteko. Gamarrak eta Luzuriagak ezagutzen dute eskearen motiboa; baina batean zein bestean, ermitaren eskalea Errodrigo da, inoiz ez Ama Birjina. Baladak ahozko herri tradizioaren bat bertsotzen ote du? Salvatorek susmoa zuen, hastapeneko liskarretan asmatua izan behar duela. “Zer oberik, jendea beren alde ekartzeko, Ama Birjinak berak nai zuala esatea baño? Ama Birjinak berak esan ziola, alegia, Erodrigori, ermitatxoa antxe egiteko...” Ez du ematen itxurabakoa. Alabaina, berezi egin beharko da, menturaz kanta hori dena ez baita kanta bat, dena ez garai berekoa.

Daukagun daukagunean, izan ere, puxketa gehienetan, jatorrizko nukleoa izan daitekeen Ama Birjinaren eske edo aginduari, etorkizuneko profeziak jarraitzen dio – egia esan, hau berau modu nahiko diferentetan emana. Hona aldaera bat (ala bi aldaera edo puxketen joscura?):

Denporarekin izanen baita
ermita kurioa,
ermita kurioa eta
konbentu poderosa.

Amaika amaren seme on askok
an izanen du ostatu,
an izanen du ostatu eta
kaliza gora altxatu

“Profezia” honek –bigarren estrofan– ja Arantzazun hospederia eta kultu liturgikoa –beraz, erromerien trafikoa–, ezarriak suposatzen ditu. Aldaeraren batean frantziskotarrak berak ere bai (baina serorarik nonbait ez: serorek 1509an hustu zuten Arantzazu): “San Frantziskoren semiek bere/ bai kaliza altzadu”. Bi estrofeak elkarrekiko menpegabeak dirudite, etorki ezberdinekoak (ezberdinak errimak ere). Datatze posibleari beha, lehenengoa bereziki estrofa interesgarria da, ermita txiki kurioso eta komentu handi baten aurrean paratzen baikaitu. Omaetxebarriaren gardiz, kanta zahar honen sorgunea 1514 aldera ustetu ahal izango genuke: aurreko urteetako eskatimak bukatu eta frantziskotarrak behin betiko asentatu diren inguruan. Izan ere, behin erregeak nahiz Aita Santuak berretsiak izanez gero, frantziskotarrek, etxejoaun ziur ikusi zirenean, konbentua zabal-handitzeari ekin zioten, hirurogeita hamar/larogei fraiderentzat lekua sortuz, eta ermitatxoa handiagotzeari (“dilatate algo la fabrica de la Hermita”, dio Luzuriagak). “De nuevo se comenzo a levantar el espiritu, y augmentar la devocion –dio esplizituago Gamarrak–, con la qual crecian las limosnas de los bienhechores, y ofrendas que hacian a este santuario, de manera que con ellas se animaron los religiosos a dilatar este Convento (...), anpliar el templo, y ighlesia, que antes no era mas que a modo de una hermita pequena con una capillita donde estava la santa Imagen”. Aurrena komentua handitu da, gero ermita edo eliza. Obra hauek denak XVI. mendearen erdirako bukatuak zeuden. Kontua, orain, ermita “kurioso” hori nola ulertu da. Salbatorek deritzenez, eliza, ermita txikiaren gainetik eraiki izango zen, hura oso-osorik barruan gordetzen zuela, Asisko Porciunculan bezala. “Ermita kuriooa” eliza barruko hori izango zen, Andre Mariaren edergailu, argiontzi, kriselu eta Ameriketako euskaldunek opaldiriko urre eta zilarrerien gordeleku bihurtua. Horregatik berak XVI. mendearen bigarren erdiko edo XVII. mendeko eraskintzat jotzen du puxketa hori. Uste dut, Salbatorek Gamarra eta Luzuriaga gaizki ulertu eta, Ama Birjinaren ermita eta Ama Birjinaren kaperatxoa –edikuloa– nahastu egin dituela (goiko hirugarrena eta bigarrena): elizaren erdian gorde dena, kaperatxoa izan baita (“capillita donde estava la Imagen”, Gamarra), ez ermita osoa. Omaetxebarriagaz, bada, ondoria genezake, erromantzeak ermita kurioso eta komentu poderosoaren kontrastez iradokitzen duena, komentua poderoso bai, eta ermita oraindik ermitatxo bat baino ez zireneko garaia dela, hots, komentua egin eta gero eliza egin bitartekoa. 1514/20 aldera izan liteke hori. 1522an han penitentzian pasa duen gaubeila gogoratuz, “me acuerdo (...) de aquella iglesia”, idazten du San Ignaziok [nire azpim.]. Eliza egin eta gero ez zukeen zentzu handirik, komentu handia ermita txikiarekin kontrastatzeak.

Pausa gaitzen argitasun beharrezko baten egiteko: elorri gainean Ama Birjina “agertzen”, Errodrigotxori (edo beste edozeini) berba egiten, Arantzazuk ekarriko duen etorkizuna iragartzen, etab., ikusirik, esaten ari garen guztiagatik, Agerpenaren inguruko “miragarrizko” hau dena komentuan asmatua izan dela, bururazi dio-

gu ausaz irakurleari. Alderantziz ikusi behar da: “Agerpenaren” tradizioa herritarra da (azalduko da gero “Agerpena” zergatik beti kakotx artean idatzi beharra dagoen: ez dauka zerikusirik eszeptizismo modernoarekin), seguruenik “oñatiarrak, oñatikuak” sortu duen sektore herritar berekoa (eta Kofradiakoa), Salbatorek susmatu legez; h. d., Kondearekin gaizki zetorren, baina Garibaitarren bandoaren aurka ere kapera, ez Oñatin, baizik Arantzazun eraiki gura zuen alderdiarena. Geroago batean komentuko intereseekin kointziditzen duela azpimarratuz ere, kanta zaharrak ez du deusetan ematen komentuan hozitua. Hastapenetan bederen, iraupenik gabeko komunitate erlijiosoetan, etxeko biziera latinez eta gaztelaniaz eginez, etab., arrazoi askorik ez dago euskal koplari bat horien artean suposatzeke. Bestalde, komentuko Agerpen legendan ere miragarrizkoak badu bere lekua, baina bestelakoa da, teologikoa: miragarrizko herritarra ukigarria da nolabait (ez naiz ausartzen, ertarotarra goa esaten: Luzuriaga txit modernoa da, baina mila bider miragarri zaleagoa Garibay elkorra baino). Hori hobeto ikusten da, Agerpenaren inguruan, kanta zaharraz gain, prosazko tradizio ahoz-ahokoa begiratzen bada, miragarrizkoak anitz erataka hedadura zabala duela hor, aurkitzen baita. Horietan ere Ama Birjinak artzai pobreekin hitz egitea munduko gauzarik naturalena da. (Luzuriaga, berriz, zeruetako erregeina artzain sinple bati –“gente de este porte”, zioen apur bat erdeinari Gamarrak agertu izana desenkusatu beharrean sentituko da: baina Luzuriaga ja barokoa da). Lizarralde harrizten zuen Ama Birjina non agertu zalantzaren hedakundeak inguruetan, eta legendaren iraupenak gaur arte. “Entre los moradores de esta comarca [Amezket] persevera una constante tradición de que sobre una roca del monte Aralar apareció primeramente la Virgen, rogando al pastorcito, natural del mismo pueblo, le erigiese una hermita (...). Mas porque el pastorcito descuidó el mandato de la Virgen, esta huyó a Aránzazu”. Zegaman neuk entzuna da umetan, Ama Birjina Kataberako Arriurdinen egoten omen zela (kare harrizko “Ama Birjinaren sillea” hantxe dago), eta Zegaman agertzea pentsatzen zuela, baina gero, ez dakit zergatik, Arantzazura joan zen. Aizkorriaren beste aldean, orain San Adrián esaten dioten, eta Zegaman Sandratia edo Santatria denean, Aralarkoari egindako eskaera bera egin ei zion hango artzain gazte bati, hau mandatuarekin zihoan artean ardiak (hemen beti ardiak dira, ez ahuntzak) berak zainduko zituela aginduz: “Nik zainduko ditut zure ardiak/ Santa Triako aitzean,/ Santa Triako aitzean eta/ belartxo garbi batean (edo: iturri baten aldean)”. (Koplariak entzuna izango zuen San Isidoren istorioa, eta Arantzazuko Ama Birjina ezin izan zitekeen gutxiago). Zugarramurdin ere sorgintxoei maitetsuki mintzatu zaie. Beraz, badago Ama Birjinak hitz egin, ardiak zaindu, materialak garraiatu, mehatxatu (“Oñatiarrak, oñatikuak”) egiten duen tradizio herritar bat. Herritarra da, ez komentukoa. Aldatu dugun “Errodrigotxo”ren azken estrofan dio: “Iru latatxu, zazpi teilatxu/ eurok naikua dituzu,/ geiago bear baldin badozu/ bertan aurkituko iatzu (beste aldaera batean: “bertan agertuko iatzu”)... “ Alegia, gehiago behar duzuna, Ama Birjinak berak eramango dizu. Kofra-

diaren ermita primitiboa eraiki zeneko eta Ama Birjinak mehatxuak egiten zitueneko jarraipen zuzena da. Gamarra fraideak ezagutzen ditu, ezagutu, tradizio hauek; baina komentukoa jende arrazoizkoa da eta holako herritarkeriak ez ditu aintzat hartzen: “(...) tuvo principio una tradición apocrifa, que corre en esta tierra, y es decir, que reconociendo los primeros fundadores lo inaccesible de este puesto, y la inposibilidad de edificar en el (...), quisieron edificarle en otra parte mas abajo, que se llama Guesalza, y que llevando los materiales para edificar, y la santa Imagen se avia buelto a este puesto, y que a la mañana hallaron en este puesto todos los materiales; pero no lo tengo por verdadero, ni he hallado razon, ni tradicion de ello en quantos papeles he visto (...); y como el vulgo es facil en añadir a qualquiera cosa...” Miragarrizkoaren historia, antza dagoenez, Agerpenaren historiaren beraren eta fraideen aurrekoa da. Miragarrizkoaren tradiziotik/tradizioan sortu da hain zuzen Agerpen miragarrizkoaren kapitulua: mirariak egiten omen dituen irudiaren Agerpena bera, mirari bat bihurtzen da. Arantzazun mirariak agitzen zirelako ustea, ordea, oso goiz dokumentatua dago (1494). Irudiak mirariak egiten zituelako, egin dela ermita, esango du Gamarrak: “dibulgandose ya los prodigios, y maravillas que esta Santa Imagen obra cada dia, le fabricaron por entonces una pequeña ermita”. Mirari horietako bat Ama Birjinak berba egitean eta bere nahikundeak adieraztean dago. Hitz egin, ez baitio Kofradiari egin. 1498an mertzedariak Arantzazu uztean, Frai Pedrok ez du Burtzeinako bere konbentura beste anaiekin itzuli gura. Ohitura eta Ordenako arau guztien aurka bertan geratzeko ematen duen arrazoia/aitzakia da, Ama Birjinak berak (irudiak) esan omen diola Arantzazun geratzeko. Ama Birjinak berba egiten eta bere nahikundeak adierazten zituelakoa nolabait onartua egon ez balitz, ez zuen arrazoi hori asmatuko. Arantzazun miragarrizkoa, Agerpena, etab., ez dira komentuko frantziskotarren produktu. Lehenagokoak dira.

Noizkotzat eman, hortaz, Agerpeneko kanta zaharra? Zaila da erabat datatzea, ez dakigulako horrela zer datatzen dugun. Ez da dudarik, Agerpeneko kanta zaharrean era eta data ezberdinetako puxketak josi direla. Horregatik, etorki historiko ezberdinen hipotesi bat aurkez daiteke ausaz, honelatsu: 1) Orohar mintzo, Agerpeneko “mitoa”, herritarra da eta Arantzazuko historiaren hastapen-hastapenetakoa. Testua, funtsezko lehen zatia, ermitaren eskearekin (“Ardizaintxoa” eta “Iru latatxu” estrofak, goian aldatu den testuan), 1500 aurrekotzat jo daiteke; ez, ordea, lehenengo estrofa (“Errodrigotxo”), horrek nahiko berandukoa baitirudi, arau XVII edo XVIII. mendekoa ere bai. 2) Amaierako profeziak orobat (“ermita kurioa”) ez gaitu inola XVI. mendearen lehen laurdena baino atzerago bidaltzen: esan bezala, beranduenik 1520 alderako amaitua zegoelako eliza (ez zegoen ja ermitarik). Zantzu negatiboek ere ondorio hau bermatzen dute: XVI. mendeko eta XVII.ko tradizio kultu edo idatziko hainbat puntu “esanahitsu”, hala sinboliko (Agerpen eguna zapatua zela, adibidez: geroagoko gehikitat eduki genezake, baladetan inoiz edo behin hori agerketan bada), nola historiko (Oñaz eta Ganboako banderien gerran bakea

ekartzea), edo pintoresko (Errodrigotxori auzoan Antxo Txapel zeritzola, Arantzazu izenaren etimologia, etab.), kanta zaharrak ez du ezagutzen guzti horretatik ezer. Aipagarria, oraindik: 1553an Arantzazuko komentu osoa goitik behera erre da. Gertakaria inportanteegia, geroaren profezietan hasi eta inolako alusiorik ez egiteko: beranduen-beranduenik urte hori baino lehenagokoa izan behar du profeziak. Hortaz, konklusioan, kanta hau, sortu, ermitagintzaren inguruko liskarretan sortua dateke, “Oñatiarrak, oñatikuak” baino oso gutxi geroago (Ama Birjinaren garraioen alusioa) eta alderdi berean, hots, ermita Arantzazun egitearen aldekoan (ez Oñati edo Gesaltzan), zertxobait lehenago “Agostuaren amabosgarren” baino, ez daki-gu baina zehatz nolakoxe jatorrizko forma edo aldaeratan. Posible da aurreneko aldaeran Errodrigotxorik ez egotea. Estreina, tradizio zaharrear Errodrigo ez delako Ama Birjinaren irudia aurkitu izateko kandidato bakarra (“refieren otros, auer la hallado vna pastora, llamada Maria de Datuxtegui, hija de la casa de Datuxtegui [...], y otros refieren otras cosas”, jasotzen du Garibayk). Baina, bigarren eta batez ere, kanta honen jatorrizko zentzua ez delako izan “Agerpen” miragarritzko batena: kanta zaharrak, Kofradiak bezain interes (eta sinesmen) gutxi du, aurkitu egin dela begien bistakoa den irudiaren mirarizko Agerpen batean (ulerkera hori geroagoko estrapolazio bat da), eta testuaren nukleoa eta esanahia besterik ez da, ermita hantxe –Arantzazun– egiteko aginduarena baino. Beraz, jatorrian ez da Agerpen kanta bat izan. Berehalaxe, ordea, gatazken hurrengo faseetan, testua interes berrien eskutan aurkitu da, eta haren aiurria –esanahia– itxuraldatu egin da, horietan erantsi zaizkio amaierako estrofak: frantziskotarren konbentugintza poderosoa, hori ere Ama Birjinak “Agerpenean” (edo hasieran) bertan nahitakoa, iragarritakoa, bilakutzen da! Dexente geroago, gaur daukan forma eman zaio, definitiboki “Errodrigotxo”ren Agerpen kanta bilakatuz. (Nahiz lehen estrofan bertan ere elementu arkai-korik ez falta: ahuntzak). Azkenik, jatorrizko (kontadizoa eta dialogoa nahasten zituen) kanta bakarraren hipotesia litzateke beharbada arrazoizkoena; baina de fakto dauzkagun txatalak nolabait kokatzeko, lagungarriagoa izan daiteke azpian bi balada tipo suposatzea: bat forma dialogatukoa dena, bestea narratua dialogoarekin konbinaturik.

Egia da, hizkera aldetik batik bat halako antzinatearen markarik ez daukala testuak. Baina, daukaguna, txit berandu eta han hemen Euskal Herri osoan puxketaka jasoa da, euskalkien arabera birmoldatua, erabiltzaileek modernizatu eta egokitua. Adibidez, (aita arotza dozu zuk eta) “esan egiozu”, aldaeraz aldaera hauxe dena bihurtzen da: “arren esan bat eidezu ari”, “esan bearko diozu”, “egin deitela mandatu”, “arren egi(da)zu mandatu”, “egin egizu mandatu”, “mandatu egin iozu”, “itten bat eman eiozu”, “datorrela esaiozu”, “onera bidali zazu”, “neure esan bat eidazu”, “nere esan bat egizu”. Era berean: (Iru latatxu, zazpi teilatxu) “eurok naikua dituzu”, bihurtzen da: “nunbaisten askoko ditu” [askoko da seguruenik forma zaharra], “ganien askoko ditu”, “zerbaiten askoko ditu”, “oietxek askoko ditu”,

“oiek askoko dituzu”, “eurak askoko ditu”; “orrek naikoko ei dituz”; “nonbaiten asko ditu”, “aietxek asko ditu”, “aiek asko ditu”, “asko izango al ditu”, “orrexek asko dituzu”, “urrian naiko izango ditu”, “ori guzia naiko ditu”. Eta ez dut uste, denak jaso ditudanik. Batzuetan testua arras desitxuratzera ino aldatzen da. Zailtasun askoren adibide gisa, zilegi bedi –Omaetxebarriak aipatu ohi zuen– Azkueren buruhaustea gogoratzea, Lekeition berak jaso zuen aldaera batekin:

Errodillatxu, errodillatxu,
 Birjina billau-zalea,
 aita zeurea arotza da-ta
 egin daiala esaizu

Itzulpen literala hau litzateke: “Errodillachu (que no sé lo que es), Virgen amante de los villanos, vuestro padre (??) es carpintero y decid que lo haga”. Nola, munduko buelta guztiak emanda, Azkuek den mendren zentzurik ezin zion inondik harrapatu, testuaren birregintza bat entseatu du. Lehentxeago kantak heriotza aipatzen zuela kontu eginez, eta arotza ezaguniki Ama Birjinaren senarra denez, eta ez aita, hauxe ateratzen du:

Azkuek birregina

Il-kutxatxo bat zugana-orduko
 apalzale Ama orrek
 senar zurea arotza da-ta
 egin daiala esaizu

Azkuek jasoa

Errodillatxu, errodillatxu
 Birjina billau-zalea
 aita zeurea arotza da-ta
 egin daiala esaizu

Gatzelaniaz, orain: “Vuestro esposo es carpintero y decidle, oh Virgen amante de los humildes, que me haga un ataúd, antes de que yo vaya a Vos”.

A. Zavalak badu, inork badu, esperientzia. “Arantzazuko kanta edo erromantze zaar auek irakurtzen asi eta laster –aitortzen du–, naaste aundia dagoala ikusiko du irakurleak. Bertsoa, alegia, eta bertso-lerroak ere berdin, toki jakiñik ez dute, eta ara eta onera dantza egiten dute”. Beharbada hipotesi basiko bat, kanta zaharra funtsean zein den, mugarritu samartu dugu hemen. Birregintza zehatzago batean hobe da ez enpeinatu.

Izpiritualitateari gagozkiola, horren objektu eta zentru bakarra hemen Ama Birjina da. Dinamika guztia beragandik bakarrik partitzen da: bere ekimena da ermitaren eskea; ermita egiterakoan, berak emanen ditu, behar diren laguntzak (“geiago bear baldin badozu/ bertan aurkituko iatzu”). Testuaren lehen fase arkaikoan, Ama Birjinak beretzat bakarrik eskatzen du, eta berak behar duenerako laguntzen du. Bere eskea materiala da soil (XV. mendean gaude). Geroago, bere gurtzaile eta laguntzaileen laguntzaile bilakatuko da: hamaika amaren seme penatuk, haren etxean ostatu izpiritual eta materiala aurkituko dizu; hainbat mirari egingo du gaixoak

sendatuz, itsasturuak ekaitzetan salbatuz, etab., 1549ko Gabonetan, elurteak Arantzazun itxita utzi dituen fraideei, artzain jantzitako aingeru baten bidez jaten eman-go die –artzainaren sinbolismo gehiago– (XVI. mendea). Azkenik, Euskal Herri osoaren laguntzailea eta babesa izango da: ez barruko ez kanpoko arerioek lortuko dute inoiz hau suntsitzea, “por mas que sople el rencor, y enemistad los animos de Cantabria, no se han de consumir sus Provincias, porque en el Espino de Aranzazu està Maria defendiendolas”, idatziko du Luzuriagak (XVII. mendea).

Ohartxo bat, oraindik, ermitaren “eskeari” buruz. Askoz geroagoko gure senti eta ikusmolde gaurkoekin, Ama Birjinak ermita bat eskatu duela, ulertu ohi dugu guk. (“Zure eskaria, zure eskeña”, Salbatorek bere poeman). Baina –Arantzazuko hastapenak aski ertarotarrak badira horretarako–, testuari hertsiki atxekita, Ama Birjinak agindu egiten du, ez eskatu. Andre gehiena da. Hastapenetako izpiritualitate modu haren elementu bat da hori ere.

Agerpenaren gaia baladan, jakina dago, ez dela XV. edo XVI. mendean agortu. Kanta bat, modernoago ezina, eta zerikusirik ez duena ahoz-ahoko kanta zahar-raren tradizioarekin, baizik eta, txundigarriro, Gamarra eta Luzuriagaren irakurketa zuzenetik aterea dagoena oso-oso (ahuntzak aipatu arren), potoaren maisu potoa bera, hona hemen hasiera:

Rodrigo Baltategiko
artzaitxo bat zan,
zapatu egun baten
auntzen bila joan zan.
Iruditu zitzaion
persona ote zan
bildurrez pixka bana
arrimatu ere zan
hantxe topatu zuan
Birjina arantzan.

Emakume eder bat,
aurtxoa besuan,
kanpanilla txiki bat
albian bazuan,
inork beartu gabe
soinu jotzen zuan,
belauniko jarrita
adoratu zuan,
“arantzan zu?” izena
artxek para zuan, etab.

Bigarren puxketa sasikume bat, Arantzazuko erromantzerokoa:

Baltategiko Rodrigo artzaiya,
Antxo-txapel deitzen dana,
Aloña mendi tontorrian zan
goiz-goizetikan juana, etab.

Ik. A. Zavalaren oharra (1998, 692). Salvatore Mitxelenak erreparatua zuen, hori Txanton Piperri operako zati bat besterik ez dela (1899an Donostian estreinatua).

Hirugarren, eta aski:

Ederki jarri zinaden
elorriaren ganean,
Gipuzkoako lurrean,
Araba aldean (...)

Benetan flakoa eta erorkorra da memoria Gipuzkoan: Ama Birjina agertu denean, Oñati Gipuzkoa izateko, asko falta zuen.

4. Erromesen kantak: iragaitza

Arantzazu berehala bilakatu da famatua “en todo el bascuence”, Don Juan de Borjaren gutunean San Ignaziori esaten den moduan esateko (1554). XVI. mendean zehar, eraikuntza ikusgarriekin, 70/80 fraideko komunitate erlijioso galantarekin (“sarri kaliza goratu”), erromes olde ugariz Euskal Herri osotik –Arabatik Lapurdira, Nafarroatik Bizkaira–, Arantzazuko liturgia eta debozio tipikoak izango direnak finkatuz joan dira: Ama Birjinaren kultua, bai, Salbea (Benedikta, gero), baina batez ere penitentzia eta gaubeilak, gurutzearen adorazioa, konfesio eta komunio –orduan ez zirenak maiz-sarri izaten, eta solemnetasun serio bat hartzen zutenak, infernua oraindik erreala baitzen, eta Arantzazuri zeruko bidearen zinezko esanahia ematen ziotenak–. Arlo honetan, baina, bi problema batera topatzen dugu. Arantzazura bidean erromesek abesten zuten zenbait kanta, herriko kanta erlijioso arruntak, zalantzarik ez, Arantzazurekin berenberegiz zerikusirik bakoa; alderantziz, oso litekeena da, berez Arantzazukoa zen kanta zenbait –batez ere pasioko edo errosariokoa– denborarekin herri kanta erlijioso arrunt bilakatu izatea erromesen herrietan, eta gaur sorlekuaren gorabehera hau argitzeko ez egotea modurik, edo ez izatea ere garrantzia handikoa (testuan bertan arrastorik utzi ez duen heinean). Bigarren, herriaren sineskerak eta debozioak iraupen itzelekoak izaten dira, mendetan aldaketarik ia batere gabe mantenduz (otoitzak, adibidez). Nola ebatzi debozio bat

XVI ala XVII, XVIII. mendekoa den? Noizkoa da Euskal Herrian Madalena? Vézelay-ko erromesekin sartu da zalantza gabe. Santiago bidean maiz aurkitzen dira haren ermitak (lepradunen ospitalekin erlazioan askotan: hala, Arrasatekoa, “hospital y casa, antigua leproseria” Garibayren esanean); Oñatin bazen pare bat. Zer ote dira kanta zaharreko Madalenaren gurutze berdea eta yake horia? (lauki edo irudiren batekoak, antzezpenekoak?). Nola eboluzionatu du Madalenaren eraspenak? Erlijiozkotasun herritarraren historia detailean egiteke daukagu; beldur izatekoa da, egin eta gero ere iluntasunik asko geratuko litzaigukeela, puntuotan mugarriak ezarri nahi izateko; eta, edozelan ere, neuk ez dut aski ezagutzen. Horregatik, gai narratibo edo historikoa ez, baino debozioskoa duten kanta zaharretan, betakorragoa izan daiteke bestelako interes eta metodoekin hurbiltzea. Azterketa erlijioso-literario zoliago hau –are filologikoa– besteri utziz, ohar historiko arruntetara mugatuz jarraituko dugu, datatze ahalik zehatzena bilatu gabe, ordea, hemendik aurrera. Aitzitik, erromesbideko edo deboziosko testu denak blokean XVII edo XVIII. mendekotzat emango ditugu a priori, puxketa batzuk –gutxienez– XVI.ekoak oso ongi izan daitezkeelako, ez artegatuz.

Gure gai nagusia kanta zahar zaharrena zen; bigarren parte horri buruz arintxoago ibil gaitzke, bukaera bila.

B) BIGARREN AROA: XVII-XVIII

Bada piska bat estrainoa, eta biltzaileak zeintzuk izan diren, esplika daiteke: Arantzazuko kronista guztiek, bat, itsasturuen eta, bi, Iparraldeko euskaldunen jaiera aparta betidanik Arantzazuko amari azpimarratu dute, eta ez bataren eta ez bestearen ale bat jaso da baladarik. “Los que mas de ordinario acuden con largueza de limosnas, son los mareantes”, irakurtzen da Garibayrean. Kostako herrietako pelegrinazioak, Bermeotik Getaria eta Donibane Lohitzunera, hagitx goraipatuak dira tradizio idatzian. Ahoz-ahoko tradizioan, ez dute sortu ezer, ala ezer ez da jaso? Iparraldeko (ezagutzen dudana) puxketa bakarra, ja Arantzazura ezin etorri zirenekoa da:

Arantzazuko Birjina
Ainhoa zaintzen duzuna,
ametan zu samurrena,
zure haurren zoriona.
Zituguno maitatuko
ez zauku deus faltatuko.

Espainiako Felipe II.ak mugak “Frantziarekin” hein batean itxi eta gero ere, Iparraldeko erromeriek oraindik XVIII. mendera arte jarraitu zuten Arantzazuko ede-

rren eta eskuzabalenetakoak izaten, Estatu bi horien artean gerra zegoen urteetan beretan ere: “con ser estos años, en que se escribe esta historia, tan calamitosos, y de tantas guerras entre estos dos reynos, no por esso faltan a su piedad, y devocion” (Gamarra). Haien erromeria luzeak eta gaubeilak Arantzazuko elizan, bereziki erdiragarriak bezala deskribatu dizkigu Gamarrak. Baina haien kantarik eta, deus ez da gorde. Goiko otoitz bertsoak, Arantzazura jada ezin etorririk, hara ordeztzermerian joateko XVIII. mendearen erdi aldera Ainhoan kapera egin eta jendeak hura oraindik Arantzazuko Amaren ordezkoa zela, ahaztu baino lehen, jarria izan behar du. XVIII. mendearen erdi aldekoa, beraz. Aita Lamarainek Otxandioko itsu bati entzundakoa: “Asko etorten gara/ munduko kabutik,/ asi Pranzian eta/ España guztitik”, apenas da ja besterik, harrotasun galdu baten urrutiko oroipena baino, eta Hegoaldean hori.

Bi sektore horiek lagata, asko dira erromesbideko baladak eta puxketak. Kaos horretan zerbait aprobeztatzeko, orientabide lagungarri batzuk aurki ditzakegu apika historian.

1. Gauezko Gurutzearen Ariketak

Jarrera pertsonalaren adierazpenak berez ditzakegu: adibidez, erromeria indibidualak daude, promesa baten kunplimenduan (“Arantzazura egin dut promes”), eta kolektiboak: esan behar da, promesa baten kariazko erromeria indibidual modu hau XVI. mendean franko dokumentatua dagoela. Garibay historialaria bera da halako kasu bat, Amberestik etortzerakoan, etxean sartu baino lehen Arantzazutik pasatzeko promesa egin eta, hara joandakoa. Ondorengo puxketak, Arantzazuko debozio zaharrenaren tankera du bere damu eta penitentziazko eduki soilean (eta formalki, zer?):

Arantzazura egin dut promes
edo gau edo egunez,
edo gau edo egunez eta
oinutsetan ta dolorez.

Ohargarria gauaren motiboa, hemen dolorearekin asoziatua; beraz, pasioarekin. Beste batzuetan izarrarekin eta bidean “ikasten” den argi doktrinalarekin asozia daiteke (eta ikasketa hori bera pasioagaz: Jesus eta Maria guruzbidean topatuz). Horrela gauak iluna adina argia (izpirituala) adieraz lezake baladan. Izarrak Arantzazuko bidea argitzen du, aholku izpiritualak bizitzako bidea, denak paralelismo poetikoetan loturik: bizitzako bidea, Arantzazuko bidea, zeruko bidea. Horrela bidea bera kanta zaharreko motibo bat izan daiteke, sinbolo aberatsa baita (“Arantzazura bidia luze,/ aruntz bidian nekatu”). Hau erromesbideetako jokabide arrunta da, Arantza-

zutik landa ere. Goiko puxketa horrek XVI. mendeko deboziotik XVII.ekora iragaitzan ipini gaitzake, agian kalbarioetako zenbaitek bezalaxe. Arantzazuko erromerien berezitasuna –diferentzia– bere penitentzia gogorrezko izaera zen. Bidearen luzeak eta nekagarriak berez zekarrenaz gainera, erromesak gurutzeaz bizkarrean, burdinezko uztaiak beso eta zangoetan edo kateak tarraka, sokarekin lepoan, oinutsik edo belauniko, diziplinaz gorputza zigortuz, igotzen ziren. Nola ez: “Arantzazura nijoanean/ Kalbariora ustean... “ Bidea (Kurtzipizio kaperara zeramana) Jesukristoren kalbarioaren imitazio bat zen. Iritsi eta gero ere, gau osoa jende askok beilan ematen zuen elizan belauniko, “siendoles despertador contra el sueño, à unos la disciplina, à otros una Cruz en el ombro, à otros una cadena al pie, à otros grillos, y prisiones, para mayor libertad de sus espíritus, y sugesion de sus culpas. Otros con mas encendida devocion se ponen en Cruz largo espacio de tiempo delante de la Purissima Virgen, y Madre, que al pie de este Madero Santo fue nuestra Abogada en el Calvario. Esta severidad, y rigor de penitencias, se temple, y suaviza con dulces musicas, que en Idioma Vazcongado se oyen algunas horas de la noche, componiendose su armonia de diferentes coros, en numero de ocho, ò diez personas cada uno, que alternando las voces, y canticos, entretienen devotamente los espíritus, para que pausen algun rato tantas austeridades”. Dirudienez –Lizarralde, Omatxebarria, Salbatoreri jarraikitzen natzaie– Luzuriagaren hitz hauekin (lib. 2, cap. XIV, 134 zenb.) “Gurutzearen Ariketak” edo antzezpenak ulertu behar dira (“Ejercicios de la Cruz”), hots, Jesukristoren pasioko eszena konkretu batzuen errepresentazio biziak, gurutzebideagaz nahastu behar ez den debozio bat, hau baino zaharragoa eta bestelakoa. Gaur egun ez baita ezagutzen, merezi du irakurtzea Salbatorre Mitxelenak utzi duen, berak Zarauzko konbentuan ikusita zeukanaren deskribapena:

“Errosario santua asitzen danean, zazpi gizon itzaleko irteten dira abitu beltzez jantzita eliz-erdira, bakoitzak beren Pasio-tresnak dituztela. Bere tokira junda, batek <Ecce homo>rena egingo dizu kañabera eskuan eta buruan arantzezko koroia duala. Bestea, apal eta buru-makur, pillareari eskuak sokaz lotuta dagozu, Jesusen zigorkadak gogorazten. Irugarrena, besoak gurutze zuti batean jarrita, Gurutziltzatuarena egiten. Bitartean, beste bi gurutze bana bizkarrean artuta parez-pare joan-etorri bat egiten dabiltz iru aien ondotik geldi eta itun, elizaren luzeeran...

Joan-etorria bukatutakoan, txanda uzten die beste biri. Aldare nagusi aurrean belauniko, gurutzea ta arantza koroia, txandakoai uztean, munkatu egiten dituzte, eta azkenik lurra... Eta an diraute auspez Errosarioa esaten, urrengo aldira arte, bi gurutzedunak bira eginda datozen arte. Unkigarria, benetan, gure aitona gurgarrien antzezketak!, begira dagon jendeak Errosario zaarra ari bitarte osoan” (“Aboz abo”).

Arantzazukoa ez zenuen bete-bete horrelakoxea, baina irudika genezake, nolatsu errepresentatuak izan zitezkeen “dolorezko misterio” edo antzeppen baterako pasioko eszena aproposenak: otoitza olibamendiko baratzean, atxiloketa, azotatzea, arantzazko koroapena, gurutzefizioa, azken arnasa. Gurutzearen ariketak, Omaetxebarriak dioenez, debozio frantziskotar bat ziren (“Belenak” edo Jesusen jaiotzaren errepresentazioak ziren bezala), eta XV. mendean zabalduak zeuden konbentu frantziskotarretan; Arantzazun, komentuko eta elizako zerbitzuak frantziskotarren eskuetan normalizatuz gero, praktikatzen zirela, sines genezake hortaz. Pasioko eszenen dramatizazio honi antzeppen eta kantaz, aktoreak erromesak berak izaki, zor zaio Arantzazuko gaubeila berezien sona. Eneko Loiolakoa 1522an egon da erromes Arantzazun: “cuando Dios N. S. me hizo merced para que yo hiciese alguna mutación de mi vida, me acuerdo haber recibido algún provecho en mi ánima, velando en el cuerpo de aquella iglesia de noche”, gogoratzen du hogeita hamabi urte geroago oraindik. Lizarralderen aburuan, Gurutzearen Ariketa baten lekuko edo partaide izan da (Omaetxebarriak berresten duen suposizioa). Honekin ez da esan nahi, pasioarekin edo Ariketa hauekin zerikusia duten kanta zahar puxketak, beste gabe XVI. mendean kokatu behar direla (“Gurutzea soinean dauka”, etab.). Luzuriagak deskribatzen duen Arantzazun (XVII), Ariketak eta gurutzebidea, biak ezagutzen dira: gurutzebide “modernoa”, eguneko debozioa da; Ariketa tradizionalak, gauekoa. Baina Luzuriagak idazten duenerako, komedia eta errepresentazio liturgikoen aroa gainbehera sartua da, Trentoko eliz erreformak (modernizazioak!) jazarrita. (Frai Bartolomek su ta fu jarraituko du komedia eta lohikerien aurka; “opicijo impamia, ta pecatuzcua” izango da komediak egitea). Honek, Ariketentzat baino lehen, bestelako komedia sakroentzat balio du, Luzuriagak halakoak ez baititu honez gero ezagutu ere egiten Arantzazun. Baina: “durante el siglo XVI se representaban autos sacramentales en la iglesia de San Miguel de Oñate al rededor de la fiesta del Corpus, y también la vida de Santa María Magdalena. Que en las veladas de Aránzazu se recordase la vida o algún pasaje de esta Santa, parece indicar el canto del peregrino que con repetida insistencia y, a primera vista, sin motivo alguno, evoca el nombre de Santa María Magdalena. En el siguiente canto, recogido en la montaña navarra, la Magdalena dialoga con la Madre de Jesús a quien desea ardientemente ver: ‘Birjina Arantzazukoa,/ Semea egin duzu’, etab.” (Lizarralde). Dotorea orobat Salbatore Mitxelenak berak Arantzazuko baserri batean jasotako hau (begien aurreko lauki baten deskribapen itxurakoa):

Lagunak kanta dezagun
 Kristoren eriotzia,
 gurutze santu altuan il zan
 Aita Eternoaren semia;
 aren oñian baju-bajuan

beraren Ama Santia,
beraren Ama Santiarekin
Maria Madalenia.

Honek guztiak, bada, XVI. mendetik XVIIra iragaitzako eraldaketen prozesura garamatza. XVII. mendearen lehen urteetan Hilobi Santuaren kapera bat eraiki zen klaustroan, berehalaxe Arantzazuko bisitatuena bilakatu da hori. 1622an kiskalia, 1636an berriz jaso da. Kapera pribilejiatua zen: gurtzaren objektuagatik, klaustroan egoteagatik, etab. (klausura kendu egin behar izan zen emaztentzat). Meza bat han enkargatzea, beste aldareetan baino garestiago kostatzen zen. Haizu da, menturaz, Hilobi edo Gorpu Santuaren debozio partikular honekin lotuta ikustea heriotzaren meditazioko puxketa batzuk:

Birjinaren gaba da gaur de
desagun beran kantie,
nik esango dot kantie baia
ondo erantzun jentie.

Jaiোক zor dau eriotzie
gauza eskusa bagie,
ni berau bere jaiو nintzen da
zor daukat eriotzie.

Eriotzari gauza bategaz
oi natxako ni kontentu,
aberatsari diruekaitik
ezin leiola parkatu.

Aberats orrek diruak ditu
pobriek umildadie,
umildadiiek edegiten dau
zeru altuan atie, etab.

Berriro gaua da. (Hemen antzematen da, zein eratan egina izan litekeen gau-beiletako kantatzea: testua xantre batek entonatu eta jendeak errepikatu). Baditu berandukotasun zerbait adierazten duten aztarnak: "Birjina"ren hasierako erabilera bakandua, etab. (geroxeago gehiago horretaz). Hirugarren estrofak errima aldatzen du: beharbada ez baita ideia biziki debotoa Hilobi Santuaren aurrean kantatzeko; XVIII. mendean egon ziren borroka sozialen batzuen sumintasunezko testuinguruan txertatua ematen du gehiago. Bigarren estrofa filosofia herritar estoikoa da, kasi

berdin formulaturik behin baino gehiagotan entzutea tokatu zaidana (Euskal Herri-
tik at ere). Umildadearen motiboa izan daiteke Arantzazuko aurren-aurreneko erli-
jio bakunaren –penitentzia, beste gabe– lehen ernamuin modernizatu apal bat, bes-
tela kanta zaharrak –sermoigintzatik aski aparte sortu izan dela erakutsiz– gutxi lan-
tzen duen birtute eta bizioen doktrina aldera.

Arantzazun pasioko kanta asko kantatu da, zalantza gabe (gau osoa beilan luzea
da). Baina ia deus ez da gorde, edo jaso, nonbait. Begiratzten badira A. Zavalaren
Euskal erromantzeak, “Jesukristoren Pasioa” ataleko puxketak, ez dirudite oso
antzinakoak: gehienetan influentzia nabarmena hautematen da Ama Agredakoare-
na, edo desgisa bereko besteren batzuen XVIII eta XIX. mendeetan.

2. Egunezko Gurutzebidea: Ama Agredakoa

Gurutzearen Ariketak eta antzezpenak, egun seinaleetako jardunak izaten ziren.
Egun korrienteetan erromesek elizan afaldu eta lo egiten zuten, etxetik urrun eta
lanaren zamatik libre lagunartean egoteak pizten duen umore onean. (Horregatik
“botafumeiro” edo parfumontzi bat zegoen elizan). 1553an Lukoko Don Juan Ber-
nal Apezpikuak ohitura erlijioso herritarren erreformari ekin dio: “Por que somos
informados, que con color de devoción en las juntas que se hacen en las Iglesias y
ermitas de nuestro Obispado, de los que van en procesiones, y a velar, se hazen
muchas ofensas a Dios nuestro Señor, comiendo y beviendo dentro de ellas desor-
denadamente, y cantando cosas profanas, y deshonestas, y haziendo danzas y bay-
les de hombres y mujeres, quedándose a dormir en las dichas iglesias y ermitas...
– Otrosí estatuyamos y mandamos, no se hagan comedias en ningunas Iglesias ni
ermitas de nuestro Obispado, aunque sean a lo divino, por lo mucho que de ordi-
nario se mezcla en ellas de profano”. Trentoko erasoaren alde positiboak ukatzeke
(fede herritarraren purifikazioa, etab.), ondorio ez hain txalogarri bat, laikoen kultu-
ra erlijioso guztia (antzezpenak, etab.) itotzea izan da, eta kultura erlijioso soil kle-
rikoen esku jartzea oso-osorik. Garapide erlijioso berrian (jesuiten aro handia da),
alde batetik, fede diziplinatuago eta razionalago bat loratuko da, “moderno”; kato-
lizismo triunfalago bat, ez oso maitagarria beti; baina argitsuagoa ere bai, politagoa,
nolabait esan; hain zuzen Unamunok maite zuen seriotasun tragiko herritar hura
gabekoa. Eraspenak garapen teologikoagoa izanen du –umildadeari karitatea eran-
tsi beharko zaio, zeruko atea irekitzeko–, jantziagoa, kanonikoki ortodoxoagoa,
“zientifikoagoa”. Alderantziz, Gurutzearen Ariketak eta gauezko jardunak elizan
desagertuz joanen dira, haien tokian egunezko gurutzebide egonaldiz-egonaldi
matematikoki txukun antolatua nagusituko da. Bestalde, edo horregatixe, erlijio
herritar apala, pasibotasunera kondenatua, Ama Agredakoarenak bezalako absurdu
barrokoetara gelditu da kondenatua.

Amabost pausuz konponitzen da
Kalbarioko bidea,
aren neurriak artu dituna
da Jesus gure maitea.

Pausu santuak ongi kontatzen
mundu onetan lenena
Ama Birjina asi izan zan
il ezkeroztik Seme ona.

Dudarik gabe egia dala
nai dezu klaridadea?
Ama Maria Agredakoak
emango dizu fedea.

Teologia eskas eta kanta eskasago honek XVIII. mendekoa izan behar du, Ariketak ordeztu dituen gurutzebideak berak, hasierako seriotasunetik XVI-XVII. mendeetan, arian-arian keinaden formalismoan eta fetitxismoan amaitu duenekoa. Ama Maria de Jesus Agredakoaren *La Mística Ciudad de Dios*, Ama Birjinak egin ei zizkion ikuskari eta errebelazio espantagarriekin, 1670ean argitara zen Madrilen, eta egundoko arrakasta izan zuen (Errege Felipe IV.aren aholkulari pribatua zen moja hori besteak beste). 1690ean Donostian izan du edizio bat, frantziskotarren zeloak bultzatua seguruenik. Aita soriar eta ama euskaldunaren (Arana) haurra zen Ama Maria de Jesus Agredakoa. Ez dakigu noiz hasita (Luzuriagak -1686- ez du aipatzen), baina jakin badakigu, penitentziatzko elizkizunetan eta Gurutzebidean, asko irakurtzen eta erabiltzen omen zela Arantzazun, eta haren irudiaren lauki bat ere bazegoela, santa bat balitz bezala. Arantzazuko pasioko estanpa batzuk hari zorrak izan daitezke: Madalena, esaterako -ez laukietako penitente soila, bakardadean erretiratu, baizik- Gurutzearen oinetan edo gurutzebidean doala. Ama Agredak paper handia ematen dio Madalenari Jesukristoren pasioan. Batez ere harengandik dauka baladak, nik uste, Jesus eta Mariaren elkarrizketako eszena hunkigarria Kalbarioko bidean. Kanta zaharrari gagozkiola, debozioak baliabide txairo bat asmarazi dio hemen literaturari. Koplariak irudikatzen du, Arantzazuko bidea Kalbarioko bidea dela, eta erromesak bere bidean topo egiten duela, Kalbarioko bidean elkarrekin topo egiten duten Ama Birjina eta Semearekin, biak oinutsak odoletan: ama, haurrari sufrimenduak gutxitu nahian (“Ene Semia, eutsi zapatak,/ jantzi eidazuz soinian”); semea, “nik eriotza artu biar det/ Kalbarioko mendian” erantzuten. Eta biak aholku ona ematen erromesari, umila izan dadin, zeruko tribunalean ez duela damu izango. Jeneralean, kanta zaharrak maite du dramatizatzea, baina ez era honetan sakratua zoragarri humanizatzea. Aitortu behar, hau barroko bikainena da. Nolabait,

erromantzeak irudimentsu egin duena, egituraren kalko bat da Ama Agredakoaren obrarena. Mojaren izkribu horren egitura da, berak ikuskari batzuk dituela, nola pasio bitartean Ama Birjinak ikuskari batzuk dituen. Errebelazio horien bidez Ama Birjinak den-dena daki, Semeak momentu bakoitzean zer oinaze pairatzen dituen pasioan, eta berak ere den-denak pairatzen ditu (“sentía y padecía en el alma y cuerpo los mismos dolores y pasiones de su Hijo”; “podemos decir que también la divina Madre fue azotada, coronada, escupida, abofeteada, llevó la cruz á cuestras y fué clavada en ella, porque sintió todos esos tormentos y los demás en su purísimo cuerpo”). Moja mistikoari, Ama Birjinaren ikuskarien ikuskariotan, mila gauza desberdin errebelatzen zaio (A. Zavala, 1998, 571, eta horren kideko puxketak, San Joan datorkiola Ama Birjinari atera oihuka berri ematen, Ama Agredagandiko eszenak dira), beti jakite oso zehatza eta ongi zenbatua. Hala, mundua martxoan sortu zela; horregatik, bederlatzi hilabete bakarrik izan zuen munduaren lehenengo urteak. Bi mila bostehun eta bi legua neurtzen duela munduak bere gerrian; eta barruan erdi-erdian dagoen infernuraino mila berrehun eta hamaika. Infernuaren alde batera purgatorioa dago, beste aldera linboa: munduaren barruko erdigunea hiru leizezulo handi horiez osatua dago. Jesukristo hil zen gurutzea “era (...) de quince piés en largo, grueso, y de madera pesada”. “El número ajustado de los azotes que dieron al Salvador fué cinco mil ciento y quince, desde las plantas de los pies hasta la cabeza”, etc. Aitzitik, koplari ilustratuak agintzen duen klaridadearen bila saiatuz, Ama Agredaren liburua pazientziatsuki bi aldiz dena erreparasatu arren, Ama Birjinak pausoz-pauso Semeari jarraitu diola bai, baina inon ez dut kausitu, pauso santuak zenbatu egin zituenik. Haatik, zenbakien zaletasuna presente ageri da, garai horretan, pasioaren debozioan Arantzazun. Luzuriagak dio, erromes askok nahi izaten zuela, “sumar en compendio, rezando todos los días los quinze Padre Nuestros, y quinze Ave Marias, en memoria, y reverencia de toda la Passion de nuestro Redemptor; y continuando por todo el año esta cantidad, logran la adoracion en espíritu de todos los Misterios, y Passos, que se obraron por Nuestro Salvador en el mundo”. Kontuak atera, eta bost mila eta larehun eta hirurogeita hamabost pauso da. Eta gehitzen du Luzuriagak –Ama Agredagandik menpegabe bazegoela ja mentalitate hau, esan gura dut–, “todos los Fieles deben ajustar sus passos, y continuar el Via Crucis siguiendo los de Maria”. Gurutzearen prozesioan “va la mesma Virgen en ella despues de la Cruz”, esaten zuen ja Gamarrak. Bestetik, Gurutzebide “modernoa” hamalau eta ez hamabost pausoz konponitzea, pausook elizako bi hormetan banatzeak eskatzen duen simetriaren arabera, XVII. mendearen azken laurdenaz gero edo, normalizatua zegoen. Luzuriaga dugu, berriro, dolorezko “hamabost misterio” aipatzen duena. Gure koplaria piska bat atzeratua zebilen hortaz.

Gertatzen da, Ama Maria Agredakoa solemneki alegatzen duen koplari bakarrak, Ama Agredakorik ez zuela ezertarako behar, esaten zuena justifikatzeko, ez

baitu Arantzazun lehenagotik ere arrunta zena baino esaten. Horregatixe hainbat interesanteagoa guretzat: sasiletradu bat da! (Fenomeno berria kanta-zahargintzan). Baliabide erretoriko kultista bat besterik ez da Ama Agredaren aipamena. Orain ere eruditua agertu gura izaten dutenek, deus ezagutu ez arren, Kant edo Platonen ize-nak barra-barra donarioz botatzen dituzten bezala beren solasetan, premiarik bate-re gabe, Arantzazuko koplari sasiilustratuak Ama Agredakoa jaurtiketan du, autoritate zientifiko bat alegatzeko keinuarekin jaurti ere, nahiz ez duen seguruenik haren liburua ezagutu, edo ulertu. Ez ulertuz, eta itxura eginez, hainbat hobeto islatu du garai berri ilustratuen ezaugarri hori bere keinadarekin. [Honela iruzkindu zuen S. Mitxelenak goiko kanta zaharra: “Klaridadea ez dakit nolakoa izango zuten gizajo aiek, Ama Agredaren erdera naspilla gau-bijiliz entzutean. (Entzun bai, ta ulertu zer?). Baña borondatea bai galanta, ari entzunak edo entzun-iruditutako oñaze asmatu-alak beren gorputz gaixoaren gain iraultzeko”]. Zer nahi duzu, XVIII. mendean gaude: debozioak “kultura” eskatzen du. Kanta zaharrak ere garai berrietara egokitu behar.

Ikusten dugunez, Arantzazuko debozio tradizionalen gurutzea egon da erdigunean. Gero, geroz eta gehiago, modernitateak eraman du bere zurrunbiloan.

3. Ama Birjina gotikotik Birjina barrokorra

Eraspen formen eta baliabide literarioen eboluzio paraleloaren araketa eskrupulutsuagoa adituentzat utziz, adibide gisa puntu bat nabarmen genezake, txiki baina esanahitsua: Ama Birjinaren izendaeran sumatzen den eboluzio ideologiko-formal paraleloa. Arantzazuko fede zaharra kristozentrikoa da. Arantzazuk Ama Birjina eta Madalena, santuak, berriro Kalbarioan ipini ditu, h. d., Kristoren pean. Erdi Aro beranteko santuen ugaritasunean, Jesukristo eta kasi Jainkoa bera, nahikoa galduta gelditzen zirela, esan genezake. Auzo bakoitza, gremio bakoitza, bere patroiarekin eta haren ermitagaz identifikatzen zen. San Pauloren hermandadekoak, San Pedoren lepotik irri egiten dibertituko ziren; herri batekoak, auzo herriko patroia-
ren lepotik, haren eskaskeriaren mila izkirimiri eta iseka asmatuz. Zer da, ba, Segurako San Joan txikia, Zegamako San Bartolome handiaren aldean?! Lizarraldek Oñatiko kofradien arteko elkarren santuen burlak kontatzen ditu. Erreforma frantziskotarrak eraspina berriro erradikalki Jesukristorengan eta pasioan zentratu du. Hortik hartzen du bere duintasun gurena Ama Birjinak, beti benereziozko hizkera bat eskatzen duenak. Durangoko seroren –ezen ez klarisen– profesako formularen “Andradone Maria Birginea” esaten da Ama Birjina (L. Michelena, *Textos arcaicos vascos*, 1964). Iparraldean Andredena esaten dute oraintxe ere. Debotatxoaren baladak Andra Maria eta Birjina Ama esaten du. Jesusen ama Andre bat da, Andre titulu ohorezko –feudal– gisa ulerturik. (Eta hala, Kofradiaren Arantzazuko dokumentuak eta Kondeak erdaraz darabilten “Señora Santa Maria de Aranzazu” hori,

euskaratik gaztelaniaratu da garbi-garbi; gaztelaniaz “Santa Maria de” esaten baita, eta, XV. mendeaz gero jada, “Nuestra Señora de”, baina inoiz ez biak). Eta ama da, horrexek ematen dio bere ohorea eta Andre titulua. Lehenengo, beraz, ama; eta, gero, birjina da, amak izaten ohi ez diren bezala. Testu zahar bat ez da inoiz deskuidatuko. Etxeparek (1545) “Andre Dona Maria” eta “Jeinkoaren ama birjen” dio: “O andere gloriosa eta ama ezta!” Burutaera horretan Ama Birjina ezer ez zen, ez bazen Birreoslearekiko erreferentzia estuan, hots, amatasunean. Debozio barrokoa izan da, birjintasuna bere baitan berezi eta aurrenetsiz joan dena. Eta Euskal Herria, joera –habsburgotar– honetan buruz aurrera itsu-itsuen ibili dena. 1620an Gipuzkoako Juntek Kontzepzio Orbangabea (Sortze Garbian) irmo sinesteko eta defendatzeko boto eta zin egin zizuten; Oñati, Eibar, Bilbo, Euskal Herriko hiri handi eta txiki gehien-gehienak lotu zaizkio botoari. Aipatzekoa da, mugimendu horren bultzagilea Arantzazuko goardianoa zela, Aita Frantzisko Zeraingoa. Odol garbikotarren Euskal Herria Sortzez Garbi eta garbitasunaren erlijio batek inbaditu du, Arantzazu ere bai. Orain Birjina bakarrik deituko da; birjintasuna amatasunetik independizatu eta nagusitu egin da. Engoitik tradizioko hondar bat bilakatuko da “Ama Birjina” izendaera. (Beraz, “Errodrigotxo”ko bigarren bertsoan “Birjina-bilatzailea” eta bosgarrenean “Birjinatxo bat” aurkitzen bada –diminutibo eta guzti–, hori, edo objekzio larri bat da testu osoaren antzinatasunaren aurka, edo eraskin modernoago baten aurrean gaudela, esan nahi du –lehenengoaren forma linguistikoarengatik ere– estrofa honetan. Ohartzekoa da, gainera, nola batez ere gaztelaniaz esan ohi den ‘Virgen de Aránzazu’, garapide moderno aipatuaren efektuz; euskaraz, kontserbakoiago, ‘Arantzazuko Ama Birjina’ da ohikoagoa gaur bertan ere. “Errodrigotxo”ko “Birjina-bilatzailea”, koplari “kulto” batek gaztelaniaz pentsatua ote da jatorrian?). Eraspen herritarrean, berriro, birjinen pluraltasuna piztu da –“zazpi aizpatxo”: arketipo guztiz antzinako bat berpiztuz hain zuzen–, bakoitza bere irudiarekin eta ermitarekin, Erdi Aroko santuen ermitekin bezalaxe, eta, zein baino zeinago, Birjina diferenteak norgehiagokan has litezke:

Armailaetan altuan dago
 Birjina Begoñakua,
 ala ta bere altuaguan
 Birjina Arratekua,
 Danen artean ederrena da [altuena?]
 Birjina Arantzazukua.

Edo berdin izango da –bertsoak ea nola nahastu– Arratekoa, Natxitukoa, Talaia-koa ala Begoñakoa, guztien artean birjinarik ederrena.

Dibertigarriena da, lehiaketa horretantxe permatzen komentuko teologoa ikustea, hau, birjinarik efikazena eta deabruen etsaiena Arantzazukoa dela, sinestarazi

nahiz: izan ere, izan, Ama Birjina guztiak ei dira infernuaren aurkariak, baina "(...) aunque las demas Imagenes representan a la Virgen que esta en el cielo; pero esta, y otras dos, que ay en el mundo de su calidad –ederki malzuhur, Gamarrak!–, son mayores contrarias" (deabruarenak).

Barnagoan, miragarrizkoa bera eta Agerpenaren historia guztia dira –ikusten da, bitartean gustoak eta sentsibilitateak nola aldatu diren–, arras beste zentzu bat hartu dutenak. Irudiak ere ez dirudi lehengoa. Arantzazuko Ama Birjinaren harrizko irudia, zeruan misteriozko material ezezagun batez egina eta handik mundura ekarria bihurtu da: "esta fue formada en el cielo impireo por la santissima Trinidad, Padre, Hijo y Espiritu Santo, sin presuponer materia alguna –idazten du Gamarrak–; y la traxeron al puesto, donde oy esta Iesuchristo, y la misma Virgen su Madre, y vinieron en su compañia San Gabriel con todos los de su Hierarchia una mañana de la santissima Trinidad a las tres horas de ella; y la pussieron encima de un espino corbo; y la santissima Trinidad la bendixo con tres bendiciones; y cada dia la mesma Trinidad bendice esta iglessia tres vezes". Nahiz irudia ezin den ia ikusi ("la santa Imagen esta vestida, apenas se reconoce entre las joyas, y diges, con que esta adornada"), haren arpegitxo transtzendentzia berri honen arabera mitifikatuko da: "siempre tiene tales resplandores, que apenas se puede percivir con propiedad. I es esto tan verdad, que aviendo querido algunos pintores de gran primor, y arte copiarla, y retratarla (...) nunca a sido posible cogerle las facciones del rostro, confessando ellos mismos, que cada vez, que la miran la ven con diferente color, y forma" (Gamarra). Autoritatezko eta errukizko Andredena goraren lekuan, horra, aingeruen prozesio eta zeremonia artean, Gorteko emazte ederrena: emakumearen edertasuna motibo teologiko eta deboziozko bilakatu da. Edertasuna bera, Gorte zerutar aberatseko edertasun itsugarri bat da. Erromesen kanta zaharrak Arantzazuko Ama Birjinaren ederra kantatuko dizu; ez harrizko irudia, ordea, hura ezkututzen duten urreak eta zilarrak baizik; eta zeruko beloa, aurpegiaren lekuan: "zazpi donzellak josten diote/ bere buruko belua,/ donzellak ere ederrak dira,/ belua ederragua". Tronutxoan eseritako harrizko Andre donea Gorteko emazte edertan, Ama Birjina Birjinatan (eta, gero, Birjinetan) aldatuz badoa, era berean, artzaina ere ja ez da ahuntz edo ardi langile bat, beren interesak defendatzeko Kofradian elkartu diren laborari jende sozialki behere baina libreetakoa, borrokaria Kondearen aurka, baizik sinbolo liriko mistiko bat, garai berriek agintzen dutenez: "humilde pastorcillo, "tierno infante, y mancebo", "inocente mancebo", "bendito pastor", Luzuriagak esan ohi duen legez; kanta zaharrak, "ai, artzaitxoa, ai artzaitxoa", "artzai ontxua", "pastoretxua", "pastore santu", kantatuko du honezkero. Hizkera guztia aldatu da.

Eboluzioari begira orohar, Birjinaren beregaintze eta zerutartzte, eta "Agerpenaren" lorifikatze prozesu honekin eskuz-esku, irudi erreal materialaren "desagerpen" bat nabaritzen da; desagerpen semantikoa, harrizko irudia mantu eta koroe-

pean desagertzearekin baterakoa. Mistifikazio prozesu bat. Testuei adi gaudela, tradizioaren hasieran dagoena, aurkitze bat da, ez agertze bat; eta, aurkitu, irudi bat aurkitzen da, ez Ama Birjina zuzenki. Antzina zaharreko batek, Ama Birjina bera inork aurkitzea, ezin imaginatu ere ahal izango zukeen. (Debotatxoari –geroko eraskina suposatutako puxketan ere– aingerua agertzen zaio, ez Ama Birjina). Garibayk “como (...) fue hallada la deuotissima ymagen” izenburutzen du kapitulua. Gamarrak berdin: “De cómo fue hallada la Santissima Imagen”. Luzuriagak, ordea: “Aparece Nuestra Señora”. Garibayk beti dio: “sancta ymagen”, “sancta y deuota ymagen”, “apareciesse (...) una deuota ymagen”, “cubriendo la Santa ymagen”. Gamarrak funtsean berdin oraindik, ñabardura berriak gehitzen baditu ere, Ama Birjina irudian presentetako egiteko: “santa Imagen”, “figura de María Santísima”, “milagro, que la Virgen santissima avia de obrar por medio de esta su Imagen”, “se comenzo a venerar a la Reyna de los Angeles en su Imagen”. (*Imagen* beti maiuskulaz). Luzuriagak erabiliko du oraindik batzuetan *Imagen*, baina hori agertu egiten da, ez aurkitu: “Aparecimiento de tan Soberana Imagen”); eta “Retrato de la Madre de Dios” eta “Celestial Simulacro” da, zeruan bertan deusezetik sortua baita; batez ere, ordea, Errodrigo txok Agerpenaren ikuskarian ikusi duena, ez da izan irudi bat, ezpada “viò una Muger de singular hermosura con un Bellísimo Niño en el braço (...), que mostraron ser dos personas de Madre, E hijo”. Agerpeneko “Errodrigo txo” kanta zaharrean, “Birjina-bilatzailea”, hor nonbait Gamarra eta Luzuriaga artean kokatzen da: batetik, aurkitu egiten du (*bilatu*); bestetik –esanahitsuagoa–, Birjina bera da, aurkitzen dena, ez irudia. Luzuriaga ere ez da, hain zuzenean hala esaten, ausartu.

4. Garai berriak, kanta zahar berria

Kanta zaharrak ez baitauzka ahoz-ahoz aldakuntzak etengabe bakarrik, historia dauka etengabe. Ameriketako diruagaz, Euskal Herriko eliza, udaletxe eta enparantzen irudia antzaldatu egin da XVII-XVIII. mendeetan. Ekonomia berriarekin, balada ere berritu egin da, gusto berrien arabera. Arantzazu bera, 1622ko sutearen ondoren, berritua dago. Ama Birjina ez dago ja, erromesen begien bistan gau eta egun, kaperatxo “primitibo” txiroan –Gandiagaren “harrizkoa zara, baina”–, aldre nagusiaren gainean baizik, luxuzko ganbarin liluragarrian, arku batek urrezko letraz latinez eta dozena bat argiontzi zilarrezkoz sarrera ematen/ixten duela, urre eta zilarrezko loretxo brodatuzko errezelan atzean gorderik, zorua jaspe harri gardenezkoa, horma guztiak urrea eta zilarra dariela. Planta debotoko bi fraidek erroketek xuriz goardia egiten duela, aldiune batzuk errezelak solemneki alboratzen direnean, erromesek irudia gurtu ahal izateko (ez da egiten egunoro), misterio handiaren zeruko ikuskari dirdaitso bat bezala agerketan da Ama Birjina hau, indianoen zilarria eta argi ditziraz apainduriko jargoian, zilar eta urrezko tisu eta perlatz adrezturiko jazki

aberatsez estalia irudi guztia, amaren eta haurraren burutxoak ezik, hauetxek ere zilar eta urrezko koroen pean ia galtzen baitira, rokoko ispilu txiki pila batekin irudi santuaren birunda guztia. Topazio handi batez eta hainbat pitxi eta diamante txikiagoz dekoratua dago Ama Birjinaren koroea. Beste Arantzazu bat da hau. Euskal balada baserritarrek ere dotorezia ezohiko batzuk entseatuko ditu. Behin eta berriro, aldaki beti berritan, ditzira aberats berri honek guztiak erromesari sortzen dion zoramena islatzen da: “Ama Birjina Arantzazukoak/ urre gorritz du koroa,/ urre gorritz du koroa eta/ India sedaz belo”, etab. Misterioa urre eta zilarrezkoa da. Zilar eta urrezkoa da orain zerua bera: “Urre bietan sartute dago/ atetxu orren giltzea,/ zeruko salearen erdian dago/ Birjina koronadea”. Urrun geratu dira hiru latatxo eta zazpi teilatxoak. Mundu berri honetan, kanta zaharra ere piska bat dotorea bihurtetan ahaleginduko da, arazeria bila –ez gehiegi–, gusto zerbait manieristan. Sinbolo lirikoetan gozartzen hasiko da (izar eder bat, usotxua, iturria), loreak itxarongo dira zeruan (“Mundu onetan gura dabenak/ zeruko lorak ikusi”), harako bidea “harri labraduz” egina da (eta “arantza baltzez eginik” infernukoa, alafede, non eta Arantzazun!). Honelako eta antzeko beste sinbolo eta espresio asko unibertsala da, jakina, ez du galdatzen Arantzazurik. Baina gehienetan baladak Arantzazuko munduari eta esperientziari neurri-neurrian egokituak hautatzen ditu. “Uso zuri” unibertsala, Arantzazuko legendan, bidean galdu den erromesari agertzen zaio gidari; zilarrezko uso bat, 1635eko opari, Ama Birjinaren koroearen gainean ikusten du erromesak errepresentatua. Mirarizko gertaera batzuetan ere usoa agertu izan ei zaio estuasunean zegoenari, Arantzazuko Ama sinbolizatuz (Luzuriaga). Halaber antzina-antzindaniko sinbolo unibertsala da iturria. Baina Arantzazun (makina bat santutegi kristau nahiz paganotan bezalaxe) “Ama Birjinaren iturri” legendaz beteriko bat dago bidean; eta Gandiagak arrazoiz azpimarratzen zuen, Arantzazuko istorio guztia, ez giza-kiak sekula zapaldu gabeko mortuan, baizik ubide baten ertz gozoan dagoela kokatua. Hori bai, harkaitz, troka eta mortu artean. Miraria, hain zuzen, horien magalean (Ama Birjinaren) iturriaren argitzea da. Kanta zaharraren irudimen poetikoan, Arantzazuko paisaia (“altzo bat da”, esaten zuen Gandiagak) Ama Birjinaren altzoa bihurtzen da: eta “Birjina Amaren magal santutik/ iturri eder bat dijua... ”.

Dena den, XVII-XVIII. mendeetako garapen molde “florido” hauetan guztietan Arratek aise irabazten dio Arantzazuri:

Arrateko zelaiko
 bai floridadie:
 handixe gora dago
 zerura bidie.

Arantzazu, basetxeen Erdi Aro eta Errenazimentuko Euskal Herri zaharra da; Arrate (hau balada modu baten prototipotzat hartuz: ik. hainbat halako in Zavala,

1998, 619-666), XVIII. mende aurreratuxeko zalduntxo ilustratuen Euskal Herri berria, argiak eta koloreak maite dituen ("Birjina Arrateko/ zeruko gloria, / zuriz ta enkarnada/ graziaz betia"), loreak zainketan dituena ("lirixo gorririk eta/ lirixo berderik"), elegantzia, batzuetan afektazioraino. Hau Sortzez Garbia da osoki. Kalbariorik ez dago. Aitzitik –eta kontrasta hau, Arantzazun Ama Semeek elkarrekin duten dialogo dramatikoaz–: "Aldatza igaro ta/ zelai landa baten/ Birjina ta Semia/ atsegin hartuten"... Beste kultura bat da, klaru-klaru. Bertsoa txiki, arina. Arantzazuko azken etapan ere nabaritzen den, gaztelaniazko hitz fin selektoak hobesteko gustotzkoa, arte bat da ja Arraten. Han zeruko bidea latza bada, oinez eta gurutze eta burdinez kargaturik ibiltzekoa, hemen arin-arin hegan joaten da zerura; eta han erreferentziak Madalena bezalako santu penitenteak badira, mitologia jentila dago hemen presente harrigarriro (Ikaro!):

Zerura gure neuke
zerura boladu,
aingeruak balidakez
egua prestadu.

Eguak balirade
argizarizkuak
urtuko lituzkela
eguzki beruak.

Prozesu historikoen harian, Arrateko balada, Arantzazuko jarraipena eta gailurra kontsidera daiteke (positibo eta negatiboki). Eman du emari leun polit askorik: "Bergelok (edo: orriak, orbelok, odeiak) aidez aide/ ipartxo dultzia..." Bilakabide ilustratua Arantzazun indartsu konbentuan izan da, bereziki estudioetan eta musikan. Peñafloidako Konde Frantzisko Xabier Maria Munibek Arantzazuko bizitza musikala asko estimatzen bide zuen, eta komunitatearen aurrean berak konposizio bat kantatu ere egin ei zuen behin, hango instrumentalistek lagun eginda. Fraideek zerbaitegatik Azkoitira joan behar izaten bazuten, ostatua jakina zuten Kondearen etxean. Konde horri eskaini dio Aita Ubillos frantziskotar euskal idazle eta filosofia-ko irakasleak bere *Philosophia naturalis* edo gaur Fisika esango genukeenaren hirugarren bolumena. Esan nahi da, Arantzazu mugimendu ilustratuan aski sartua egon bazegoela. Modernitate-gurari guztiz positiboazko garamolde honek, ordea, gure artean hartu duen jite elitista aristokrata edo jaunskilaz, erromesen mundu txi-kerrarekin zerikusi gutxi izan du, eta euskararekin ere. Arantzazuko musika artxibotan gordetzen den konposizio pilatik, izenburuen arabera, Paulo Agirrebaltzategik jakinarazi didanez, latinez 46 daude, euskaraz 26 bakarrik, baina 326 gaztelaniaz eta 60 italianoaz ere. Euskarazko Gabon kanta hauek XVIII. mendearen bigarren

erdikoak dira, 1769koa zaharrena (“Cer guertacen da mendi oyetan”); eta testu interesgarriak diren arren, orain ezin gara horiez interesatu. Euskal Ilustrazioak Gabon ikuskizun eta Gabon kanten konposiziorako zaletasun apartekoa erakutsi du; hain zuzen, posibilitate handirik gabeko euskal gizartean, saloi jenero hau bilkura informal txikian erraz praktika daitekeelako, konbentu batean edo herriko jauregito batean, antzoki bat bezalako muntaia lokal konplexuen premiarik gabe. Horregatixe, agian, badirudi irlatuta geratu dela, jauntxoon eta konbentuen eremutxoen barruan, kale eta baserrietara gehiegi zabaldu gabe. Arantzazuko erromantzerotan behintzat adibide bat bakarra aurkitzen da (“errealismo” zenbakizale hau berriro Ama Agredagandikoa ez bada):

Bederatzi ilian ibili zuan
sabel santian semia,
bederatzi ilak kunplitu eta
jaio zan Gabon gabian,
jaio zan Gabon gabian eta
mezatxo biren erdian.
Mundu guztia salbatu zuan
Natibitate goizian.

Testua herritarra da; alegia, ez da fraide batena (fraide batek ez zuen Jesus bi mezatxoren artean jaioaraziko). Bestela esan, modernian ere, Arantzazu kantatzen zuen munduak, nekazaria eta arrantzalea izaten jarraitu du, jauntxo edo burgesa baino gehiago. Ilustrazioko lorapen amini bat fazointsu berekia dirudien Arrateko baladaren aldean, erromesen Arantzazu –erromantzerokoa– tradizionala da, baserritarra, apainduratxo batzuetara ozartu denean ere: “Ama Birjina Arantzazuko/ lore eder ori”, xotil asko.

Erromantzeroa historiarekin batera bizi da, baina batzuetan interpretazioa –sinboloena, erreferentziarena– ez da garbi ageri. Gerta daiteke, kanta zaharra inoiz baino garbiagoa izatea datu konkretua deskribatzen, eta guk ez igartzea hala ere zeri dagokion. Zer esan gura ote du leihoen deskribapen honek, adibidez: “Ama Birjina Arantzazukok/ eguteraan ttu laioak,/ batetik itzal darioneko/ bestera aldatzekoak”? 1702/04 urteetan, konbentuko klaustrora –hots, hegoaldera– ematen zuen elizako horman, leiho bat ireki zen, Pietatearen kaperaren gainetik, elizbarruko iluna argiztatzeko. Seguruenik lan horri erreferitzen zaio puxketatxoa. Ostera, oso deskribapen konkretuko datuak diren arren, duda egingo nuke neuk, Arantzazuri erreferitzen zaizkionik, Sakanan jasoriko besteok: “Itxeak bana binaka dira/ Arantzazura bidean./ Itxea itxe seinalea da/ arbola eder bat aurrean,/ arbola eder bat aurrean eta/ mats beltza beste aldean,/ mats beltza beste aldean eta/ iturri otz bat aurrean”. (Gero, iturri horretan bataiatu zela Erredentorea, etc.). Zalantzazko beste kasu ba-

tzuetan, Arantzazuko historiak bi aldaeren artean hautatzen lagun lezake. Adibidez, “Izar eder bat ateratzen da” (“argitu zala”, etab., azpialdaera gehiagorekin), batzuetan “San Juan goizian” da, beste batzutan “Santa Ana goizian”. San Juan guztiz garrantzizkoa da folklorea, baina Arantzazun ez du ezer galdu; Santa Ana, aldiz, Ama Birjinaren ama da, eta urtean erromeria egunik ospetsuenetakoa izaten zen Arantzazun: serorek, Arantzazu hustu eta Oñatira jaitsi direnean (1509), Santa Ana izeneko konbentua fundatu dute. Bada bertso bitxi-bitxi bat, bati baino gehiagori barre eta buruhauste eragin diona, zer arraio izan litekeen:

Arratetik gorako
zelai eder baten
zeguan Jesukristo
mezia emoten,
San Pedro ta San Paulo
mezia erazoten,
Aita San Prantxiskua
orgañua jotzen,
Amabi apostoluak
koruan kantatzen,
mille ta bat aingeru
mezia entzuten.

Zelaia-ren motiboa Arratekoa da; bertsoa, laburra, etc., Arraten ohi bezala. Beste aldaera batzuek Arantzazun kokatzen digute liturgia fantastiko hori (San Pedro meza ematen, San Inazio laguntzen, etab., holakoetan ohiko aldaerekin). Sorleku egiantzekoena Arantzazun ala Arraten duen albora utzita (ala beste edozein tokitan: ikus Zavalaren Erromantzeroan zenbat aldaera duen), kanta xelege hau tesuinguratze, alde batetik, erromesak –erromes langile txiroak– begiak lore-lore eta belarri-tente entzuten zituen elizako irakurgai batzuei eta, bestetik, XVIII. mendeko historia musikari behar zaie jaramon egin. Jatorrizko eszenarioa Apokalipsiko liturgian dago, honelatsu gutxi-gorabehera: zeruan, Jainkoa edo, turutots artean agerketan da tronuan, bere liturgia kosmikoa egitera; aurrean argizuziak sutan, aldeetan lau izaki bizidun begiz beteak alde guztietatik, inguruan hogeitalau agure, jantzi zuriak soinean eta urrezko koroak buruan. Jesukristok Liburua irakurtzen duenean, lau bizidunek eta hogeitalau agureek kitara jo eta, intzentsuaren urreontziak kulunkatuz, kanta berri bat kantatzen dute, milaka eta milioika aingeruk koruan erantzuten diela; gero, momentu gorenean, zazpi aingeruk, bata bestearen ostean, turuta jotzen dute ozenki, mundu guztian entzuteko moduan, eta Jesukristoren garaipena ospatzen da. Gogora dezagun, hein batean zeru hau imitatzen zuela zilarrezko Arantzazuko ganbarinak, Ama Birjinaren inguruan lau aingerurekin hegaka,

etab., “que parece un remedo del Cielo”, idatzi du beren beregi Luzuriagak. (Arratekoak ere bai, esan beharrik ez dago). Eta Apokalipsiarekin ari garenez, aipa dezagun oraindik labur-labur Jerusalem berriaren deskribapena: hiri zerutar honen harresia jaspezkoa da, urre hutsezkoa hiria bera, ispilu garbiaren antzekoa, eta urregorrikoa enparantza. Harresiaren oinarriak era guztietako harripitxiz apainduak ikusten dira: jaspez, zafiroz, esmeraldaz, topazioz, agataz. Hamabi ateak hamabi perla dira, bakoitza perla bakarraz egina... Apokalipsiko testu zorabiagarri hauek, baserritar pobreek –eta koplariak– elizan irakurrita ezagutzen zituzten. Bestalde, XVII. mendean –batez ere bigarren partean– Euskal Herriko anitz elizatan ipini ziren organo berri handiak. Arantzazuko fraideak, konponista eta organista gisa adina, organo egile gisa nabarmendu dira garai horretan. Arrateko elizako organoa, Arantzazuko fraide eibartar Aita Etxeberriak 1667an egina da, inguruko herrietan beste hainbat herritakoak bezala (P. Zabala). Egitaldi liturgikoak, Euskal Herri guztian, baina inon bainoago Arantzazun, musika eta ponpa demostrazioak bilakatu dira. Arantzazun, musika eskola Euskal Herritik landa ere ezagun bat dago, koru bat beste hainbeste famatua, orkestra, larogei fraide: liturgia teatro monumental bat bihurtzeko behar den guztia, eta horretarakoxe mentalitatea. Erregina hil dela, San Inazioaren ez dakit zer ospatzen dela, Okendoren hezurak lekualdatu, Gipuzkoako Juntak bildu: Arantzazuko korua eta orkestra deitzen dira Donostiara, Bilbora, Loiolara, Azpeitira, Valladolida, Alcalá de Henaresa. Baita Arantzazukoek elizkizuna musika jaialdi solemnea bihurtu ere. Imagina aldea, dena argi eta urre dirdai, kasula txuri, paramentu distirante, intzentsu, kanpanila, eta eliza beteko soinu eta kantak, horixe da mezaren festa barroko bat. Eszena hori biziberritzeko, liturgia oso plastikoan, kanta zaharrak zeru guztia jartzen du martxan. Arraten sortua bada, organoaren inaugurazio jaietaketzat suposa genezake: eliza dotorezia guztiekin jantzia eta San Frantzisko organoa jotzen; alegia, Aita frantziskotar bat organoa jotzen (Aita Etxeberria bera organo egile bezain organojole ospetsua zen). Arantzazun sortua balitz ere, ordea, garai eta giro beretsuketzat hartu behar, XVII. mendearen bigarren parteak markatzen baitu hango aro musikalaren gailurra halaber (liturgian). Izan ere, XVIII. mendean, Frantziskotarren Ordena dekretuak ematen hasi da bata bestearen segidan, gehiegikeria horiek elizan debekatuz eta liturgian gregoriano austeroa inposatuz berriro (1727tik aurrera). Kanta hori, beraz, 1660-1700 bitarte horretakoa izan daiteke, organo berrien inaugurazio eta bestelako zelebrazio arranditsuenak hor egin izan baitira.

Erdi Aroko auzo eta gremioen erromeriak beren ermita titularretara, egiazko jazoera sozialak izaten ziren. Han elkartzten ziren, urte osoan apenas elkar ikusten zuten familiak. Baserri sakabanatuetakoko neska-mutilek han ezagutzen zuten elkar. Orduan denak bezala, izaera erlijiosoa zuten. Baina komunitatearen festak ziren batez ere, beren bazkari, dantza, norgehiagoka eta abarrekin, batzuetan moralitate dudagarrikoak nonbait garaiko moral ofizialarentzat. Luko apezpikuak XVI. mende-

an bezala dihardu XVIII.ean Larramendik alferrik agiraka erromerien aurka. Arantzazuko erromerien hasierako arrakasta, errotik bestelako beren izaera penitenteari zor izan zaio. Poliki-poliki Arantzazun ere izaera zaharra galdu eta erromeriak jai bihurtuz joan direla (*erromeria* hitza bera, pelegrinazio penitentearen esanguratik, festa adieraztera pasa da), Agirre Asteasukoaren *Erakusaldietan* dakusgu beranduena, XVIII. mendearen azken aldera. Bigarren agindua esplikatzeko ari dela, irakurtzen diogu: “Baldin egiten badezu boto, edo promesa Lezora, Arantzazura joateko, *urliarekin gura dezun eran ibiltzeagatik*, ez du balio promes onek, zeren asmo gaiztoarekin egiten dan, eta da blasfemia bat” (nire azpim.). Erromeriotan gazteek, agi denez, herrian ezin ziren aukerak eta libertateak aurkitzen zituzten, eta aprobeztatzen. Laugarren agindukoan berriro, oraingoan ezkontide bila neska-mutilak behar ez bezala ibiltzea toleratzen edo are bultzatzen dituzten gurasoei: “Begira begi onen batek ekusi ditzan, bidaldu ote dituzun alabak, batzuetan Tolosara, besteetan Arantzazura, edo Lezora, besteetan inguruko festetara, esaten diezula: *zer egiten dezue, etxean zauetela beti? Saia zaitetze, suerte ona nai badezue* (...). Ah guraso madarikatuak! Bekaturako bideetara joatea eragotzi bearrean, zerorrek bidaltzen dituzu umeak perillen artera?” Honez gero Arantzazura erromeria bekaturako bidea edo, gutxienez, “peril artea” dugu, hortaz. Beti-beti ez dirudi bestek bultzatu beharra egoten zenik. Pelegrinazioaren aitzakiak argumentu ukaezin bezala balio ziezaiokeen, kontrol edo debeku batzuei ihes egin behar zien gazteari: “Arantzazura joan bear dogu/ gabez edo egunez,/ etxekoandreari eskatu deusat,/ etxekoandreak agindu ez./ Birjina Ama onen borondatea bada/ bitartekorik bear ez”. Klasikoa izan da Euskal Herrian ezkonlagun bila Arantzazura, Lezora hala Urkiolara peleginatze hori, gure herrien soziologia tristeaz asko esan nahi du. (San Antoniok edo Ama Birjinak “bilatzen” duela ezkontidea –ia beti senargaiaren adiera eskusiboan, hain zuzen–, esango da gero). Bidezkoa da, erromeriotan penitentziatzakoak baino bestelako baladarik kantatu bada. Beharbada hala moduzko kanta alai batekoa da “adios eta orain banua/ Arantzazura neu fraile” puxketatxo ironikoa. Nolanahi ere, hala sortua dateke amodio balada xarmantenetako bat euskaraz:

Adios orain, dama gaztia,
Arantzazura arteko,
antxe eongo naiz beso zabalik
zatozenez artzeko, etab.

XV. mendetik XVIII.era, Arantzazuko historiaren ispilua da kanta zaharra; kanta zahar berriaren segidan, bertso berriak hartu du txanda. Baina kanta zaharrak –artxibotik bazen ere– kantatzen jarraitu du Arantzazun, bere modura. Irakurleak Salvatore Mitxelenaren *Arantzazu – Euskal Poema* ezagutzen badu, ulertuko du. Berak idatzia da: “kantazarrai eskerrak sortu eta mamitu zan Arantzazuko poema”.

Beste era batean, Ziordiako dantza herritar baten letra hauxe da: “Arantzazu mendiko/ aiziaren otza (bis)/. Antxen autsi nuen/ neuronen biotza/, ai, morena! neuronen biotza,/ ai, salada! aiziaren otza”. Kanta zaharraren baitatik aritu zaigu panderoa jo eta kantatzen Bitoriano Gandiaga orobat. Erro zaharretatik aldaska berri.

ERABILITAKO BIBLIOGRAFIA

1. Arantzazuko historiaz (idatzi zireneko urteen arabera)

- GARIBAY, E., “Como en este tiempo en la prouincia de Guipuzcoa, fue hallada la deuotissima ymagen de nuestra Señora de Arançaçu...”, in: *Compendio historial de las chronicas y universal historia de todos los Reynos de España...*, Libro XVII, cap. XXV, Amberes 1571.
- GAMARRA, G., *Historia de Aranzazu* (1648), Aita Villasantek argitaratua: La más antigua Historia de Aranzazu (1648), Vitoria-Gasteiz 1966.
- LUZURIAGA, Fr. Juan de, *Paraninpho Celeste. Historia de la Mystica zarza, Milagrosa Imagen y prodigioso Santuario de Aranzazu...*, Mexiko 1686.
- LIZARRALDE, P. A., *Historia de la Virgen y del Santuario de Aránzazu*, Arantzazu 1950.
- ZUBIZARRETA, K., *Los orígenes del franciscanismo en Aránzazu – Frantziskotar bizitzaren hasiera Arantzazun*, Oñati 2001.

2. Arantzazuko kanta zaharraz (hurrenkera alfabetikoan)

Arantzazuko artxiboa

- LIZARRALDE, P. A., “Aparición de la Virgen de Aránzazu: carta geográfica, historia, leyenda”, in: *Aránzazu I* (1921) 7-9.
- LIZARRALDE, P. A., “Manifestación de la Madre de Dios a los vascos en Aránzazu según la leyenda”, in: *Aránzazu I* (1921) 88-90.
- LIZARRALDE, P. A., “La Virgen de Aránzazu en el Romancero Vasco”, in: *Aránzazu XII* (1932) 235-237.
- MITXELENA, S., “Aboz-abo: Arantzazuko kanta-zarrak”, in: *Idazlan Guztiak*, II. bol., Arantzazu 1986, 615-671.
- OMAETXEBARRIA, I., “Romancero popular de Aránzazu”, “Leyenda de oro” [biok Arantzazuri buruz] eta “Un antiguo santuario de la Inmaculada”, “Sobre el poema viejo de Arrate” [Arrateri buruz], in: *Arantzazu izena. Evocación franciscana y proyección misionera*, Arantzazu 2001, 204-219 eta 220-235.
- ZAVALA, A., *Euskal erromantzeak – Romancero Vasco*, Oiartzun 1998.